

UNIVERSITEIT UTRECHT

‘Meer de dialoog dan de strijd’

De Christelijk-Historische Unie en haar partijcultuur

Elsbeth Brand

Master: Politiek en maatschappij in historisch perspectief

Masterthesis - 22,5 ECTS

Begeleider: dr. A.P. van Veldhuizen

Inleverdatum: 20-06-2016

Inhoud

Inleiding	3
1. Partij en partijcultuur.....	9
1.1 Wat is een partij?.....	9
1.2 Groen en politieke partijen.....	11
1.3 Partijcultuur	14
2. Ontstaansgeschiedenis en partijorganisatie.....	17
2.1 Kuyper vs. Lohman	17
2.2 Ontstaan CHU en partijorganisatie.....	21
3. De partijcultuur van de CHU	27
3.1 Oprichting en partijcultuur	27
3.2 Partijcultuur op bestuurlijk niveau	31
3.3 Algemene Vergadering en zomerconferenties.....	40
3.4 In het parlement	44
3.5 Lokale partijcultuur.....	47
4. Partijcultuur onder fractievoorzitter De Geer	54
4.1 De opvolger van Lohman	54
4.2 De Geer als fractievoorzitter	57
Conclusie	61
Bibliografie	65
Dankwoord.....	69
Samenvatting	70

Inleiding

Er was geen sprake van een duidelijk politiek program en van enige vorm van partij-discipline, evenmin als van een bevredigende organisatorische en wetenschappelijke toerusting. Voor vele kiezers en leden vormde dit echter juist de charme van de Unie.¹

Op deze manier werd in de bundel *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden* door partijleden en partijprominenten in 1980 geschreven over en teruggeblikt op de Christelijk-Historische Unie (CHU). De CHU was een Nederlandse politieke partij die in de eerste helft van de twintigste eeuw één van de grote confessionele partijen van Nederland was. Ze ontstond in 1908 uit de fusie van een aantal confessionele splinterpartijen en fuseerde na een periode van 72 jaar in de Nederlandse politiek samen met de Antirevolutionaire Partij (ARP) en de Katholieke Volkspartij (KVP) in 1980 tot het huidige CDA. Voor de Tweede Wereldoorlog waren de twee belangrijkste boegbeelden van de partij A.F. de Savornin Lohman en D. de Geer. Zoals uit bovenstaand citaat blijkt, was de CHU anders georganiseerd dan andere partijen. Dit werd niet als een probleem gezien, maar juist neergezet als een aantrekkelijk aspect van de CHU.

De christelijk-historischen koesterden de Unie als een politieke 'club'. In tegenstelling tot de antirevolutionairen of sociaal-democraten stonden zij zelfs huiverig tegenover de politieke partij als organisatie. (...) 'Men zei: "De CHU is een Unie, niet een partij"', zo herinnerde oud-partijsecretaris J.W. van Gelder zich bij de opheffing in 1980. Uitspraken met een dergelijke strekking van leden van de CHU zijn legio.²

In vergelijking met partijen als de ARP en de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) was de CHU dus veel minder hecht georganiseerd. Ze was een 'Unie' en dit was een

¹ A.J. van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden. Christelijk-Historische Karakteristieken* (Den Haag 1980) 23.

² G. Voerman, 'Een Unie, niet een partij: Over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005* (Groningen 2006) 206-218, aldaar 208.

fundamenteel verschil in vergelijking met andere politieke partijen. De partijcultuur binnen de CHU verschilde van die van andere partijen en dit had gevolgen voor de manier waarop de partij functioneerde in de politiek. De CHU was feitelijk een los georganiseerde Unie, die uit twee kernen bestond. Aan de ene kant stond het hoofdbestuur en de Kamerfractie, waar in de beginperiode van de partij grotendeels dezelfde personen zitting in hadden. Aan de andere kant waren er de lokale kiesverenigingen en (onder het districtenstelsel) kiesdistrictverenigingen die zo onafhankelijk mogelijk wensten te opereren.³ In deze thesis zal ik onderzoeken hoe deze afwijkende partijcultuur doorwerkte binnen de partij en welke gevolgen dit had voor het functioneren van de partij. Ook de vraag naar de invloed van deze partijcultuur op de verdeling van belangrijke functies binnen de partij zal aan de orde komen. De hoofdvraag van dit onderzoek is daarom: Hoe kunnen we de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie typeren (gelet op de periode 1908-1933) en op welke manier was De Geer als fractievoorzitter de belichaming van deze partijcultuur tussen 1933 en 1939?

Relevantie

In de geschiedschrijving van politieke partijen is de partijcultuur vaak een verwaarloosd element. Dit betoogt historicus en hoogleraar Henk te Velde in zijn artikel 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis'.⁴ Hij illustreert dit aan de hand van het voorbeeld van de arbeiders die lid werden van de sociaal-democratische partij. Natuurlijk werden arbeiders lid van deze partij vanwege de ideologie en omdat ze arbeiders waren. Dit was echter geen allesoverheersende motivatie. Kennismaking met de ideologie vond namelijk dikwijls pas plaats nadat een arbeider toegetreden was tot de partij. Toetreding vond vaak plaats na het bezoeken van een massabijeenkomst of het deelnemen aan een demonstratie. Daar 'sloeg vervolgens de vonk over' en besloot een arbeider om lid te worden van de partij. De arbeider werd dus niet zozeer lid vanwege de ideologie, maar het was de culturele aantrekkingskracht die ertoe leidde dat hij daadwerkelijk besloot om lid te worden.

³ M. ten Hooven en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008) 129.

⁴ H. te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (Groningen 2005) 106-123.

Partijcultuur is vaak iets dat alleen buitenstaanders opvalt. Voor insiders zijn het klimaat van de partij en de cultuur binnen de partij zo vanzelfsprekend dat dit niet eens opvalt. Daarom zullen insiders die een partijgeschiedenis beschrijven hieraan slechts weinig aandacht besteden. Volgens Te Velde is dit als 'de vis die het water waarin hij zwemt niet analyseert'.⁵ Partijcultuur is echter een niet te onderschatten factor in veel politieke partijen, vooral voor de opkomst van de massapolitiek, betoogt ook de Groningse hoogleraar Gerrit Voerman. In aansluiting op Te Velde vindt ook Voerman dat partijcultuur door Nederlandse politicologen te weinig bestudeerd wordt. Er is veel onderzoek gedaan naar de factoren die van invloed zijn op het stemgedrag van de kiezer en de betekenis die leden kunnen hebben voor een partij, maar de vraag waarom leden besluiten om lid – of actief lid – te worden van een partij en welke betekenis de partij voor hen heeft, is veel minder onderzocht.⁶ In het onderzoek naar de partijcultuur van een politieke partij biedt de CHU een mooi voorbeeld, juist vanwege haar afwijkende vorm en partijcultuur in vergelijking met andere partijen. Reeds in 1967 stelden twee jonge leden van de Christelijk-Historische Unie de noodzaak naar de studie van de partijcultuur aan de orde:

Wil men een politieke partij nader bezien, dan dient men eerst het beest in de natuur te observeren, om het vervolgens op de snijtafel te leggen. Aldus komt men tot de vraag: wat mag men het imago van een politieke partij noemen? En wat is dan wel het beeld van de CHU?⁷

Om het gedachtegoed van een politieke partij goed te doorgronden, is studie naar de partijcultuur dus noodzakelijk. Deze handschoen is onder andere opgepakt door Gerrit Voerman in zijn relatief beknopte artikel 'Een Unie, niet een partij' uit 2006. Hierin stelde Voerman dat de CHU eigenlijk een politieke partij was die zij niet wenste te zijn, zowel qua organisatie als qua machtsvorming. De partij was in eerste instantie slechts een middel van de politieke activiteiten.⁸ Dit artikel geeft echter nog genoeg vragen voor verder onderzoek

⁵ Te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap', 109-110.

⁶ G. Voerman, 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij' in: G. Voerman en D.J. Wolffram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 43-49, aldaar 43-44.

⁷ R. Vermaas en R. van Dijk, *Oude wijn in oude zakken* (Apeldoorn 1967) 7 in: Voerman, 'Een Unie, niet een partij', 214.

⁸ Voerman, 'Een Unie, niet een partij', 209 & 215.

naar de partijcultuur van de CHU, dit geeft Voerman zelf ook al aan. Het artikel gaat bijvoorbeeld niet in op partijcongressen van de partij of lokale situaties. In hoeverre speelde ook op deze deelgebieden de afwijkende partijcultuur een rol? Ook ontstaat vanzelfsprekend de vraag hoe het dagelijks functioneren van de CHU eruitzag, zonder een duidelijke partijstructuur. Tot slot gaat dit artikel niet in op de relatie tussen culturele elementen en machtsverhoudingen binnen de partij, wat in dit onderzoek nadrukkelijk wel naar voren zal komen.

Opbouw onderzoek

Om iets te kunnen zeggen over de partijcultuur binnen de CHU, schets ik eerst in de eerste deelvraag een theoretisch kader over de vraag naar wat men precies verstond onder een politieke partij aan het einde van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw. Daarnaast komt in dit theoretisch kader naar voren wat precies verstaan wordt onder het begrip ‘partijcultuur’, onder meer naar aanleiding van artikelen die hierover geschreven zijn door de historici Voerman en Te Velde.⁹ Dit theoretisch kader dient vervolgens als basis voor de rest van het onderzoek.

De onderzoeksvraag veronderstelt dat binnen de CHU een bijzondere partijcultuur heerste. Daarom zal ik in de tweede deelvraag eerst het ontstaan van de CHU bestuderen en toelichten hoe de partijorganisatie van de CHU tot stand kwam en in elkaar stak. Dit historisch overzicht is noodzakelijk om vervolgens in de derde deelvraag in te gaan op de vraag hoe de CHU in cultureel opzicht te typeren is. Hierbij zal de nadruk liggen op de beginperiode van de CHU, vanaf 1908 tot ongeveer 1933; hoewel de periode 1894 tot 1907 als aanlooperperiode ook kort naar voren zal komen. In deze deelvraag richt ik me op vier deelgebieden, namelijk het functioneren van de CHU in het parlement, op de Algemene Vergadering, binnen het partijbestuur en op lokaal niveau. Ik zal voor al deze deelgebieden onderzoeken hoe de CHU werkte als politieke partij en welke rol de partijcultuur daarin speelde. Verschillende onderdelen van het partijleven en de partijcultuur binnen de CHU komen in dit onderzoek aan de orde. Dit onderzoek heeft hierbij niet de pretentie volledig of representatief te zijn, maar voegt door deze indeling nieuwe diepte aan het – vooral door prominenten gevormde – beeld van de cultuur van de CHU. Tot slot zal dan in de vierde

⁹ Voerman, ‘Partijcultuur in Nederland’, 43-49 & Te Velde, ‘Het wij-gevoel van een morele gemeenschap’, 106-123.

deelvraag de praktijk van deze partijcultuur naar voren komen als ingezoomd zal worden op de persoon van De Geer. Van 1933 tot 1939 was deze partijprominent fractievoorzitter en partijleider van de CHU. In het slot van dit onderzoek zal de vraag centraal staan hoe de partijcultuur van de CHU zichtbaar werd in het functioneren van De Geer als fractievoorzitter. Hier zal ook de machtsfactor geanalyseerd worden.

Bronnen en literatuur

In 2008 is een overzichtswerk over de geschiedenis van de CHU uitgekomen, het boek *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980*.¹⁰ Dit boek geeft een beeld van de geschiedenis van deze politieke partij, waarbij het eerste deel vooral gaat over het gedachtegoed van de CHU en het tweede deel de geschiedenis van de partij beschrijft. De beide auteurs van dit boek richten zich echter vooral op de electorale successen van de partij en gaan niet in op de vraag hoe de partijcultuur doorwerkte op het functioneren van de partij op lokaal, centraal en bestuurlijk niveau. Door juist die kant van de politieke partij te belichten, zal mijn scriptie als aanvulling dienen in het onderzoek naar politieke partijen en partijcultuur binnen politieke partijen. Een ander overzichtswerk is de dissertatie van Hans van Spanning, uitgegeven onder de titel *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980) Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis*.¹¹ Van Spanning is in 1988 gepromoveerd op deze studie over de vraag welke plaats de CHU vanaf haar oprichting in 1908 tot de fusie in 1980 tot het CDA heeft ingenomen in de Nederlandse politiek. Meer boeken die zo specifiek over de geschiedenis van de CHU ingaan, zijn er niet.

Om de vierde deelvraag goed te kunnen beantwoorden zal de bestaande literatuur over De Geer aangevuld worden met de partijculturele benadering die in de derde deelvraag uitgewerkt zal worden. Belangrijke bronnen hiervoor zijn twee tamelijk recente biografieën over De Geer, het boek *Een eenzame staatsman: Dirk de Geer (1870-1960)* van M. van der Kaaij en *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* van H. van Osch.¹² Samen met hetgeen onder andere Ten Hooven en De Jong en Van Spanning geschreven hebben over De Geer zal deze literatuur als basis dienen voor de laatste deelvraag.

¹⁰ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*.

¹¹ H. van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980) Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (Leiden 1988).

¹² M. van der Kaaij, *Een eenzame staatsman: Dirk de Geer (1870-1960)* (Hilversum 2012) & H. van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007).

De methode die gebruikt zal worden voor het beantwoorden van de onderzoeksvraag is tweeledig. Voor het theoretische kader zal gebruik gemaakt gaan worden van wetenschappelijke literatuur over partijen en partijcultuur. Voor het daadwerkelijke onderzoek zal voornamelijk primair bronnenmateriaal gebruikt worden, naast relevante wetenschappelijke literatuur. Hierbij zullen zowel algemene archiefstukken van de CHU gebruikt worden, als specifieke archieven van plaatselijke CHU-afdelingen of relevante personen binnen de partij en het weekblad *De Nederlander*, een krant die sterk verbonden was met de CHU. Een groot deel van deze archieven zijn vrij te raadplegen in het Nationaal Archief in Den Haag. Kanttekening hierbij is dat een groot deel van het partijarchief tijdens de Tweede Wereldoorlog in handen van de bezetter is gekomen en hierdoor voorgoed verloren is gegaan.¹³ Ondanks dat is er voldoende archiefmateriaal nog wel beschikbaar, zoals materiaal van de partij zelf, maar ook materiaal in de persoonlijke archieven van belangrijke voormannen van de Unie. Daarnaast zijn ook de meeste jaargangen van dagblad *De Nederlander* te raadplegen. Voor onderzoek naar lokale afdelingen van de CHU zullen ook uit enkele lokale archieven archiefstukken geraadpleegd worden. Zo zijn in het Historisch Centrum Overijssel en bij het Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme aan de Vrije Universiteit in Amsterdam archiefstukken beschikbaar van lokale afdelingen van de CHU. Al deze bronnen en literatuur samen zullen gebruikt worden om een beeld te schetsen van de vooroorlogse partijcultuur van de CHU. Hierdoor zal dit onderzoek een aanvulling geven op de historiografie van de CHU door de partijcultuur op verschillende niveaus te onderzoeken. Daarnaast geeft dit onderzoek een aanvulling op het wetenschappelijk onderzoek naar partijcultuur, omdat ook het aspect 'macht' onderzocht wordt. Tot slot is dit stuk ook een aanvulling op de biografische literatuur over de persoon De Geer, omdat in dit onderzoek naar voren zal komen hoe De Geer gezien kan worden als een product van de partijcultuur van de CHU.

¹³ Archieven.nl, '2.19.046.01 Inventaris van het archief van de Christelijk-Historische Unie (CHU), 1942-1980 (Nationaal Archief)' (versie 17 mei 2013), <http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=22&micode=2.19.046.01&miview=inv2#inv3t2> (9 mei 2016).

1. Partij en partijcultuur

1.1 Wat is een partij?

Het verschijnsel ‘politieke partij’ wordt in de geschiedenis zelden geproblematiseerd. Er wordt wel geschreven over het ontstaan en de ontwikkeling van partijen, maar niet over de geschiedenis van het verschijnsel partij. Blijkbaar zijn politieke partijen tegenwoordig zo’n vanzelfsprekendheid dat men zich tegenwoordig geen voorstelling kan maken van andere politieke modellen.¹⁴ Politieke partijen zijn echter helemaal nog niet zo oud. De eerste politieke partij (de ARP) werd pas in 1879 opgericht en tot aan het eind van de negentiende eeuw stonden vooral de liberalen huiverig tegenover politieke partijen, maar ook binnen de Christelijk-Historische Unie leek deze angst te bestaan. Het is goed om daarom eerst na te gaan hoe er aan het eind van de negentiende eeuw en het begin van de twintigste eeuw aangekeken werd tegen politieke partijen, waar de angst ervoor vandaan kwam en waar die op gebaseerd was. Hedendaagse definities van een politieke partij zijn in het kader van dit onderzoek niet relevant, omdat dit onderzoek slechts ingaat op een beperkte tijdsperiode in de eerste helft van de twintigste eeuw. Daarom zal in de vraag naar de oorsprong en definitie van een politieke partij alleen ingegaan worden op voornoemde periode en zullen de huidige ideeën over politieke partijen buiten beschouwing gelaten worden.

In het midden van de negentiende eeuw stonden Kamerleden zeer huiverig tegenover het woord ‘partij’. Dit werd geassocieerd met verdeeldheid, zwakte en negatieve beïnvloeding. Als Kamerlid wensten de gekozenen zo onafhankelijk mogelijk te zijn, waarbij persoonlijke kennis, beleving en achtergrond leidend waren in het nemen van beslissingen.¹⁵ Een ander belangrijk argument waarom men huiverig stond tegen politieke partijen was dat men bang was dat door partijvorming de ‘rede’ in het parlementaire debat vervangen zou worden door ‘macht’ of dat de eenheid van het land in gevaar zou komen.¹⁶

Tot 1848 was er in de Tweede Kamer weinig opwinding te bespeuren. Het parlementaire debat kon men in het midden van de negentiende eeuw typeren onder de noemer ‘een beschaafde herengesprek’. Er bestonden in deze tijd nog geen vaste

¹⁴ Te Velde, ‘Het wij-gevoel van een morele gemeenschap’, 107.

¹⁵ A. van Veldhuizen, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015) 18-19.

¹⁶ R.A. Koole, ‘Interne partijdemocratie en representatie’, in: *Jaarboek 2000 DNPP* (Groningen 2001) 41-59, aldaar 42.

partijverhoudingen, maar enkele vooraanstaande politici werden wel gezien als informele leiders van een groep Kamerleden. Zo was de liberaal Johan Rudolph Thorbecke de informele leider van de liberalen, F.A. van Hall een gematigde conservatieve leider en Groen van Prinsterer werd gezien als de informele leider van de antirevolutionairen.¹⁷ De toon waarop gedebatteerd werd, was weloverwogen en afstandelijk. Een debat mocht zeker niet ‘persoonlijk’ gemaakt worden. Wel ontstond langzaamaan ruimte voor de gedachte dat meningsverschillen binnen het parlement geen afbreuk deden aan het feit dat het parlement als geheel de ‘nationale wil’ moest vertegenwoordigen. Iemand die hierin een belangrijke rol speelde was Groen van Prinsterer. Groen was één van de eerste politici die een soort oppositierol gingen vervullen in de Tweede Kamer. Hoewel hij qua omgangsvormen altijd rustig bleef en nooit met stamverheffing sprak, kon hij buitengewoon scherp reageren tegenover mede-Kamerleden.¹⁸ Inzake de bevoegdheden van het parlement had Groen van Prinsterer zeer liberale opvattingen. Een liberale staatsrechtgeleerde zei zelfs dat geen enkel lid van de Tweede Kamer meer gedaan had dan Groen om de bevoegdheden van het parlement uit te breiden.¹⁹ De reden dat Groen voorstander was van het debat in de Kamer was dat hij zijn standpunten naar voren wilden brengen, niet omdat hij geloofde dat hij zijn politieke tegenstanders daadwerkelijk zou overtuigen. Na de herziening van de grondwet in 1848 kreeg het parlement door de versterking van haar positie meer ruimte voor debat. In deze periode kwam het regelmatig tot een confrontatie tussen Thorbecke en Groen.²⁰

Een belangrijk verschil tussen Groen van Prinsterer en Thorbecke waren de uiteenlopende visies die beiden hadden op de band tussen kiezers en gekozenen. Het ideaal van Thorbecke was een ‘vrij gekozen volksvertegenwoordiging, zelfstandig, naar eigen inzicht en oordeel besluitende, zonder eenigen band met de kiezers’.²¹ Het ideaal van Groen was echter dat er tussen kiezers en gekozenen een eenheid van beginselen moest bestaan, Groen sprak over een ‘zedelijke band’ tussen kiezers en gekozenen.²² De opmars van

¹⁷ R. Aerts e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2001) 109.

¹⁸ P. de Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014) 106-107.

¹⁹ W.G.F. van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek* (Hilversum 2008) 281.

²⁰ H. te Velde, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002) 33-35 & 42.

²¹ J.R. Thorbecke, ‘Narede’ in idem, *Parlementaire Redevoeringen* (Arnhem 1907) vi, i – xx, hier xii-xiii in: De Rooy, *Ons stipje op de wereldkaart*, 107.

²² Van Vliet, *Groen van Prinsterers historische benadering*, 282.

beginselen in de politiek stond op gespannen voet met de traditie dat veel kandidaten geen campagne voerden om gekozen te worden; stemmen was voor veel kiezers niet zozeer kiezen, maar eerder eerbied betuigen aan een geloofsgenoot. Door het grotere belang van beginselen werden kandidaten nu gedwongen hun opvattingen bekend te maken en de kiesgerechtigden hadden hierdoor meer bemoeienis met de politiek. Veel tijdgenoten van Groen zagen deze ontwikkeling als een bedreiging voor het kiezen van bekwame volksvertegenwoordigers.²³ Groen van Prinsterer zocht dus een nauwer contact met zijn kiezers, maar tegelijkertijd was hij verlegen met de manier waarop dit contact plaats moest vinden. Hij werd gezien als 'leider', maar aan wie hij precies leiding gaf was onduidelijk.²⁴

1.2 Groen en politieke partijen

Groen legde dus de nadruk op beginselen in de politiek en dit had gevolgen voor zijn visie op de politieke partij. Zo stelde Groen:

In de eigenheidaardigheid van het beginsel ligt het kenmerk van eene partij. Daarom zou, wanneer men naar het begrip *partij* vraagt, welligt zonder ongegrondheid kunnen worden beweerd dat reeds één enkel persoon, met vastheid van zijn beginsel, eene partij vormt, althans de kiem is van eene partij.²⁵

In het midden van de negentiende eeuw bestond er in Nederland – zoals eerder reeds aan bod is geweest – een afkeer van partijen, omdat deze geassocieerd werden met verdeeldheid en zwakte. Groen was hierin echter een uitzondering. Als gevolg van de nadruk die hij legde op beginselen, was Groen van mening dat ook in het parlement partijen een plaats in moesten nemen die de verschillende beginselen die in de natie leefden vertegenwoordigden. Groen was er juist van overtuigd dat door het bestaan van partijen de onpartijdigheid van parlementsleden gewaarborgd zou zijn. Hierdoor kozen kiezers namelijk

²³ De Rooy, *Ons stipje op de waereldkaart*, 109.

²⁴ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 39.

²⁵ H. Colijn en G.M. den Hartogh (red.), *Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij. 1878 -1928*. In opdracht van de Dr.A.Kuyper-Stichting (Kampen 1928) 266.

niet voor personen, maar voor beginselen.²⁶ Tegelijkertijd bedoelde Groen met het begrip 'partij' eerder 'volksdeel' dan een georganiseerde partij. Hij was van mening dat hijzelf een vertegenwoordiger was van het antirevolutionaire volksdeel en daarom van de antirevolutionaire 'partij'.²⁷

Hij gaf hierin zelf het voorbeeld door te pleiten voor lokale kiesverenigingen, beginselprogramma's en propaganda. In 1851 werd dit voor het eerst werkelijkheid met het oprichten van de eerste antirevolutionaire kiesvereniging, in Amsterdam.²⁸ Spoedig zouden meer plaatsen volgen en het bleef niet alleen bij antirevolutionaire kiesverenigingen, ook conservatieven en liberalen gingen over tot het vormen van kiesverenigingen. Landelijke partijvorming was echter niet aan de orde en werd ook gezien als ongewenst; de lokale kiesverenigingen moesten hun vrijheid blijven behouden.²⁹ Groen van Prinsterer ging tijdens zijn leven gebukt onder het gebrek aan organisatie binnen zijn achterban. In 1865 schreef hij:

Terwijl Thorbecke eene partij, eene school gevormd heeft, ik niet. Er is geen zweem van. Waar zijn zij die zich, inderdaad en met de veerkracht en volharding, hetzij eener politieke partij, hetzij eener staatsregtelijke school om mijne beginselen hebben geschaard? Zoo er een kiem is, van het ontkiemen was er, in de dertig jaren niet veel blijk.³⁰

Groen bleef wel tegen landelijke partijvorming en tegen een algemeen program voor de volksvertegenwoordigers, omdat de vrijheid van de parlementsleden niet beperkt mocht worden in zijn ogen. In 1871 pleitte Abraham Kuyper hier wel voor, maar Groen was van mening dat dit onnodig was: het antirevolutionaire beginsel was immers bekend. Daarnaast vond Groen het gevaarlijk, omdat de bewegingsruimte van de parlementariërs in zijn ogen niet onnodig beperkt diende te worden.³¹

²⁶ Colijn en Hartogh (red.), *Schrift en historie*, 267.

²⁷ Van Veldhuizen, *De Partij*, 20.

²⁸ R. Kuiper, *Tot een voorbeeld zult gij blijven. Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001) 138-139.

²⁹ Kuiper, *Tot een voorbeeld zult gij blijven*, 153.

³⁰ G. Groen van Prinsterer, *Aan de kiezers* (1865), no. III, 13-14 in: Colijn en Hartogh (red.), *Schrift en historie*, 276.

³¹ Kuiper, *Tot een voorbeeld zult gij blijven*, 206.

Groen verwierp alle ideeën van revolutie die in de negentiende eeuw manifesteerden in Europa. Hij zag hierin een opstand tegen God en verwerping van alle gezag. Tegenover de ideeën van revolutie plaatste Groen twee andere standaarden. Het ‘er staat geschreven’; hiermee bedoelde hij dat de Bijbel ook voor de politiek het belangrijkste uitgangspunt was. Daarnaast ‘er is geschied’; hiermee bedoelde Groen de geschiedenis die volgens hem door God geleid was. Groen vatte dit uitgangspunt samen in de term ‘christelijk-historisch’; terwijl hij de benaming ‘anti-revolutionair’ zag als een synoniem van dit grondbeginsel.³²

Vormen van politieke partijen

In de laatste decennia van de negentiende eeuw was er een verschuiving waar te nemen in het politiek en maatschappelijk denken. Kiezers gingen het steeds minder vanzelfsprekend vinden om de notabelen die gekozen waren als volksvertegenwoordiger onafhankelijk te laten zijn. En aan de andere kant deden de politici steeds meer moeite om met de kiezers in contact te komen. Er ontstond langzamerhand een nieuw fenomeen, dat van buitenparlementaire politiek. Eerder was dat er alleen rond verkiezingstijd geweest, maar gaandeweg breidde dit zich uit het hele jaar door. Politieke partijen die opgericht werden, waren breder georiënteerd dan alleen op het parlement. Eén van de meest sprekende voorbeelden in dit verband is wel de Sociaal-Democratische Bond (SDB), een partij die feitelijk meer een sociaal netwerk dan een politieke partij was. En zelfs bij de oprichting van de Anti-Revolutionaire Partij in 1879 maakte Abraham Kuyper onderscheid tussen volkspartij en parlementaire partij. Volgens Kuyper bestond er al een antirevolutionaire volkspartij in de samenleving, alleen bestond deze nog niet in het parlement, daar waren enkel losse en onafhankelijke antirevolutionaire Kamerleden.³³ Veel politieke partijen in de twintigste eeuw waren strak georganiseerd met een uitgewerkte ideologie, een gecentraliseerde, permanente organisatie en massamobilisatie. Deze politieke organisatievorm werd in de negentiende eeuw voorafgegaan door lokale kiesverenigingen die alleen in verkiezingstijd een rol speelden.³⁴

³² I. Lipschits, *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977) 18.

³³ H. te Velde, ‘De spiegel van de negentiende eeuw: Partij, representatie en geschiedenis’, *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2000* (Groningen 2001) 19-40, aldaar 21-22.

³⁴ H. te Velde, ‘Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit’ *De negentiende eeuw* 28 (2004) 3, 193-205, aldaar 195.

De geschiedenis van politieke partijen kan op vele manieren bestudeerd worden. In het artikel 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen' onderscheidt historicus A.A. de Jonge er vijf. Ten eerste de eenvoudige feiten rond de partijorganisatie, dus ledenaantallen, samenstelling van het bestuur, etc. Ten tweede de standpunten die de partij heen door de jaren heen ingenomen heeft en ten derde op welke manieren de partij gerepresenteerd werd plaatselijk, provinciaal en nationaal. Ten vierde de sociale samenstelling van leden en kiezersaanhang en tot slot de zogenaamde 'mentaliteitshistorische' factoren binnen de partij, een synoniem voor de partijcultuur.³⁵ Het begrip 'partijcultuur' zal hieronder verder uitgewerkt worden.

1.3 Partijcultuur

Als het gaat om de vraag wat partijcultuur precies inhoudt, schrijft Gerrit Voerman het volgende:

Het gaat hier dan om het samenspel van de informele, mentale en emotionele aspecten van de partij waarlangs die identificatie kan verlopen: de sfeer (de nestgeur, de saamhorigheid, het wij-gevoel, de gezelligheid); de in de partij heersende normen, spelregels of gedragscodes; bepaalde vormen van het partijleven (omgangsvormen, gewoonten, rituelen, symbolen, tradities, manifestaties, taalgebruik en retoriek); mobilisatievormen (partijbijeenkomsten zoals congressen, toogdagen en meetings; demonstraties, campagnevoering); een legitimerende, zingevende visie op het verleden van de partij, enzovoort.³⁶

Er worden dus een veelvoud aan aspecten genoemd die allen een bijdragen leveren aan de totale partijcultuur. In dit onderzoek naar de partijcultuur van de CHU zullen deze aspecten ook zoveel mogelijk meegenomen worden. Er zal aandacht zijn voor de sfeer binnen de partij, de heersende normen of gedragscodes, omgangsvormen, rituelen, symbolen en

³⁵ A.A. de Jonge, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 91 (1976) 94-105, aldaar 95.

³⁶ Voerman, 'Partijcultuur in Nederland', 44.

tradities. Daarnaast is er nadrukkelijk ook aandacht voor de mobilisatievormen binnen de partij, omdat deze ook duidelijk iets laten zien van de cultuur binnen een partij.

De historicus A.A. de Jonge onderscheidt onder partijcultuur:

(...) de verhouding tussen leiders en leden, de wijze van discussiëren en besluitvorming, de omgangsvormen tussen de leden, hun houding tegenover buitenstaanders, de aard en betekenis van partijsymbolen (vlaggen, liederen, rituelen, enz.), typische gewoonten en denkwijzen (vooroordelen!) en nog veel meer.³⁷

Dit zijn dus gedeeltelijk dezelfde typeringen als Voerman gebruikt, maar samengevat bestaat partijcultuur uit oriëntaties, stijlen en vormen binnen een partij. Daarnaast gaat partijcultuur over de manier waarop politiek door de achterban beleefd wordt. Deze definitie klinkt heel ruim, maar omdat partijcultuur een ruim begrip is, is zo'n ruime definitie ook noodzakelijk. Tegelijkertijd is partijcultuur meer dan omgangsvormen en partijsymbolen, partijcultuur is ook de infrastructuur die macht mogelijk maakt. Dit aspect van partijcultuur is door wetenschappers tot nu toe voor een groot deel genegeerd, maar is hier wel een relevant onderdeel van. Alleen personen die op de juiste manier binnen een bepaalde cultuur passen, maken kans op een succesvolle carrière in deze cultuur. Juist dit tot nu toe weinig onderzochte thema zal in dit onderzoek naar de CHU wel nadrukkelijk aandacht vragen.

In de geschiedschrijving van politieke partijen wordt door historici en politicologen over het algemeen slechts weinig aandacht geschonken aan de cultuur binnen de politieke partij. Veel onderzoek is gericht op electorale successen of het functioneren van de partijorganisatie, waarbij nauwelijks aandacht is voor partijleden. De vraag wat leden voor een politieke partij kunnen betekenen, wordt wel gesteld, maar de vraag wat de partij voor de leden betekent, is nog weinig bestudeerd.³⁸ Bij de beschrijving van partijgeschiedenissen staan over het algemeen de organisatie en ideologie van de partij centraal, evenals de sociale achtergrond van de partij, maar er is weinig tot geen aandacht voor de cultuur, stelt ook Henk te Velde.³⁹ De laatste jaren is hier echter wel verandering in gekomen en zijn er

³⁷ De Jonge, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen', 95.

³⁸ Voerman, 'Partijcultuur in Nederland', 43.

³⁹ Te Velde, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap', 110.

ook enkele partijgeschiedenissen geschreven waarin de partijcultuur wel aan de orde is gekomen. Een voorbeeld van zo'n onderzoek naar partijcultuur is het promotieonderzoek van Adriaan van Veldhuizen naar het partijleven binnen de SDAP.⁴⁰ Deze onderzoekers naar partijculturen hebben echter geen aandacht besteed aan het belang van de partijcultuur voor het machtsaspect binnen een partij. In dit onderzoek zal daarom aan de hand van bovenstaande kenmerken de partijcultuur van de CHU onderzocht worden, maar ook welke invloed de partijcultuur had op wie de belangrijkste posities binnen de partij innamen.

Partijcultuur is een kenmerk dat normaliter niet doelbewust of rationeel tot stand komt, het is veel meer een product dat geleidelijk is ontstaan. Tegelijkertijd kan de organisatorische inrichting van een partij zeker ook belangrijke kenmerken hebben van de partijcultuur of kan de partijcultuur invloed uitoefenen op de organisatievorming. Een voorbeeld hiervan is de naamgeving van een partij; het gebruik van benamingen van politieke partijen als 'unie', 'bond' of 'partij' zijn geen toevallige keuzes, maar een bewuste keuze van de organisatie in kwestie. De cultuur van een partij kan dus aan de ene kant onbewust tot stand komen door stijlen en vormen die gebruikelijk worden en aan de andere kant door bewuste oorzaken als naam en partijstructuur.⁴¹

Henk te Velde heeft betoogd dat ten diepste partijlidmaatschap en ideologie niet zo heel veel zeggen over personen of bijvoorbeeld de publieke opinie. Bestudering van de netwerkfunctie van organisaties of de invloed van verenigingen bieden echter wel nieuwe perspectieven. Mensen kunnen ook besluiten om lid te worden van een politieke partij uit gewoonte, vanwege de gezelligheid of vanwege de behoefte aan 'beschavende gemeenschappelijkheid'. Te Velde noemt dit de sociabiliteit van de moderne politieke partij.⁴² Al deze genoemde kenmerken van de partijcultuur van een politieke partij zullen in het vervolg van dit onderzoek zoveel mogelijk onderzocht worden voor de Christelijk-Historische Unie.

⁴⁰ Van Veldhuizen, *De Partij*.

⁴¹ Voerman, 'Partijcultuur in Nederland', 45-46.

⁴² Te Velde, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit', 196 & 203-204.

2. Ontstaansgeschiedenis en partijorganisatie

2.1 Kuyper vs. Lohman

De opvolger van Groen van Prinsterer als boegbeeld in de Tweede Kamer van het antirevolutionaire volksdeel was Abraham Kuyper. Terwijl Groen zich vooral gericht had op zijn eigen kring, richtte Kuyper zich veel meer rechtstreeks tot het gewone volk, ook wel 'kleine luyden' genoemd. Hiermee bedoelde hij de kleine burgerij, dus de kleine zelfstandigen en bijvoorbeeld winkeliers, boeren en lage ambtenaren. Alle politieke en kerkelijke activiteiten van Kuyper kunnen worden gezien als een doelbewust proces voor de emancipatie van deze kleine luyden. Juist voor hen richtte Kuyper in 1879 de Anti-Revolutionaire partij op, een stap die Groen nooit genomen had.⁴³ Later zou Colijn, de opvolger van Kuyper als leider van de ARP hierover zeggen:

Wij tellen onder ons leden van onzen hoogen adel, maar talrijk zijn ze niet. Uit de hoogere kringen der gegoede burgerij zijn er die tot onze warmste medestanders behooren, maar het tellen van hun aantal vordert geen uren. Onder de laagste volksgroepen behoeven we waarschijnlijk heelemaal niet naar aanhangers te zoeken. Onze medestanders zijn dus hoofdzakelijk te vinden onder den gezeten werkman en de kleinere en middelsoort burgerij (...). Ziet men dus naar het overwegend element, dan kan men onze partij een partij der "kleine luyden" noemen.⁴⁴

Vanaf de jaren tachtig van de negentiende eeuw was bij Abraham Kuyper een verschuiving waar te nemen, waarbij steeds meer nadruk kwam op de vorming van een eigen volksdeel. Dit kwam onder meer tot uiting in het stichten van de Vrije Universiteit in 1880 en het ontstaan van een nieuw kerkgenootschap, de Gereformeerde Kerken van Nederland in 1892. Dit proces leidde al in deze periode tot enkele breuken met eerdere politieke medestanders, maar de aanhang van de ARP bleef haar partij trouw. In 1888 konden katholieken en antirevolutionairen zelfs samen een kabinet vormen. Kuyper bleef als partijleider echter buiten dit kabinet en in de loop van 1889 begon hij zelfs afstand te nemen van het kabinet.

⁴³ Lipschits, *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*, 19 & 22-23.

⁴⁴ Colijn en Hartogh (red.), *Schrift en historie*, 16.

Daarnaast kregen ook de antirevolutionaire Kamerleden verwijten van Kuyper. De verkiezingen van 1891 leidden tot een flink zetelverlies van de ARP, maar ook nu bleef Kuyper – vanaf de zijlijn – als partijleider kritisch ten opzichte van de antirevolutionaire Kamerleden.⁴⁵

De informele leider van de antirevolutionaire Kamerleden was Alexander Frederik de Savornin Lohman. Kuyper en Lohman waren zeer verschillend van karakter; Kuyper was een goede redenaar die geen moeite had met spreken voor een groot publiek. De Savornin Lohman was dit niet, hij voelde zich meer op zijn gemak in de beslotenheid van het parlement. Daarnaast bezat Kuyper meer leidinggevende en organisatorische kwaliteiten vergeleken met Lohman. En tot slot richtte Kuyper zich zoals gezegd vooral op de 'kleine luyden', terwijl Lohman meer een aristocratische inslag had.⁴⁶

Hoewel Abraham Kuyper de opvolger was van Groen van Prinsterer, zag Groen in De Savornin Lohman een geestelijke erfgenaam. Groen herkende in Lohman iets van zichzelf, zo schreef hij in 1873: 'Gij gevoelt nu wat mij in 1831 tot het schrijven van de Nederlandsche Gedachten aandreef. Uwe langdurige aarzeling begrijp ik; maar, me dunkt, het is tijd die te overwinnen.'⁴⁷ Ook in sociaal opzicht hadden Groen en Lohman overeenkomsten. Lohman was jurist, een heer van stand en aristocratisch ingesteld. Kuyper had een geheel andere achtergrond, hij was dominee, burger, democraat en calvinist.⁴⁸ De verschillen tussen Kuyper en Lohman waren buitengewoon groot en de breuk die misschien wel onvermijdelijk leek, kwam er inderdaad ook.

De directe aanleiding van de breuk

Minister J.P.R. Tak van Poortvliet diende in 1892 een nieuwe ontwerp-kieswet in waardoor het aantal kiesgerechtigden flink zou toenemen. Kuyper steunde dit voorstel zonder dat hij dit had overlegd met Kamerleden of partijprominenten van de ARP. Onder hen bevonden zich echter een aantal personen die het niet eens waren met dit wetsvoorstel, omdat ze deze uitbreiding van het kiesrecht veel te ver vonden gaan. De belangrijkste leider van deze

⁴⁵ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 111-113.

⁴⁶ Lipschits, *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*, 31.

⁴⁷ J.L. van Essen (red.), *Groen van Prinsterer. Schriftelijke nalatenschap, VII. Briefwisseling, VI 1869-1876* (Den Haag 1992) 472 in: A.Th. van Deursen e.a., *Overheid en publiek belang: Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman, Christelijk-Historische Unie en reformatorische politiek* (Nunspeet 1994) 10.

⁴⁸ Van Deursen e.a., *Overheid en publiek belang*, 10.

groep was het conservatieve Kamerlid Lohman. Na nog een incident tussen Kuiper en Lohman, over de kandidaatstelling van Lohman door de kiesvereniging in Gouda, was het vertrouwen tussen deze twee geheel verdwenen en ontstond er een breuk binnen de ARP. Na de verkiezingen van 1894 werd deze breuk definitief, doordat zeven anti-revolutionaire Kamerleden een aparte fractie gingen vormen, onder leiding van De Savornin Lohman. Ongeveer drie jaar later leidde dit tot de formele oprichting van een nieuwe partij, de Vrij-Antirevolutionaire partij; één van de voorlopers van de Christelijk-Historische Unie.⁴⁹

Als rechtvaardiging van zijn steun aan het kiesrechtvoorstel van Tak van Poortvliet schreef Kuiper later het volgende:

Van 1870 af had ik steeds op uitbreiding van het kiesrecht aangestuurd. Het ergerde mij diep in de ziel, dat de 'kleijne luyden', onder wie vooral het Calvinisme school, steeds bij de zelfvoldane bemiddelde burgerij achter moesten staan. Persoonlijk stootte mij de slapheid, de onaandoenlijkheid en het beginsellooze van de Conservatieven steeds tegen de borst. En toen nu twintig jaren na mijn eerste geroep om kiesrechtuitbreiding, Tak van Poortvliet tenslotte met een voorstel kwam, dat althans niet vijandig tegen wat de Antirevolutionaire partij verlangde, overstond, lachte mij het denkbeeld toe, om met behulp van de overzijde, aan de ellende die reeds sinds 1848 duurde, nu toch eindelijk een eind te maken, en desnoods in twee stappen te doen, wat blijkbaar in eenzelfden zet niet ging.⁵⁰

Kuiper was dus van mening dat dit kiesrechtvoorstel in het voordeel zou zijn van de eenvoudige burgers die tot zijn achterban behoorden. Daarom steunde hij het voorstel van Tak van Poortvliet. Lohman verweet Kuiper echter dat Taks kiesrechtvoorstel in strijd was met het beginsel van organisch of 'huismanškiesrecht'.⁵¹ Hij schreef over de 'zwenking' van Kuiper inzake de uitbreiding van het kiesrecht:

⁴⁹ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 113-115.

⁵⁰ A. Kuiper, *Antirevolutionaire Staatskunde. Tweede deel. De toepassing* (Kampen 1917) in: Lipschits, *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*, 34.

⁵¹ Lipschits, *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen*, 33-34.

Ook hier dus: eerst principiële bestrijding; daarna, toen men het beoogde niet verkreeg, aangepakt wat men verkrijgen kon, al werd dit voorheen principieel veroordeeld; en eindelijk, met vuur hiervoor gestreden, en in den ban gedaan al wie nog bezwaar maakte of aarzelde!⁵²

Lohman verweet Kuyper dus dat hij niet consistent was in zijn standpunt rond het kiesrecht. Kuyper was in eerste instantie helemaal geen voorstander geweest van kiesrechtuitbreiding, dit zou hij pas later geworden zijn, omdat dit hem beter uitkwam.

Nogmaals: Kuyper vs. Lohman

Zoals gezegd was de ontwerp-kieswet de directe aanleiding tot de breuk tussen Kuyper en Lohman; de achterliggende oorzaken lagen echter veel dieper. De belangrijkste oorzaak van de breuk was namelijk een fundamenteel verschil in visie tussen Kuyper en Lohman op de rol van de partij, de verhouding tussen Kamerfractie en partijleider; de verhouding tussen regering en parlement en de status van een partijprogramma. Samengevat kwam het erop neer dat Lohman een meer klassiek-liberale visie had op politieke partijen. Dit betekende geen strak georganiseerde partij, maar een onafhankelijk Kamerlid en een grote afstand tussen kiezer en gekozene. Een Kamerlid vertegenwoordigde in eerste instantie niet zijn district of zijn achterban, maar het gehele volk.⁵³ Kuyper ontwikkelde daarentegen een modernere visie op een politieke partij, waarin meer ruimte was voor moderne methoden van partijorganisatie. De persoon van de leider was hierin veel belangrijker dan Lohman wenselijk achtte.⁵⁴ Lohman schreef hier achteraf zelf over:

Voortaan kan, gelijk wij vroeger aantoonde, geen antirevolutionair meer Kamerlid worden, die niet òf instemt met alle door de Deputaten-vergadering te nemen besluiten, òf, bij afwijking daarvan, door het Centraal-Comité – waarvan alleen Dr. K[uyper] permanent vergadert – is toegelaten. Wie

⁵² A.F. de Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie* (Den Haag z.j.) deel 1, 31.

⁵³ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 115.

⁵⁴ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 123.

bezwaar heeft, moet zwijgen; want men heeft vooraf zich verbonden in geen geval tegen te zullen werken.⁵⁵

Lohman vond de rol van de partijleider dus veel te groot worden binnen de Antirevolutionaire partij en hij uitte hier ernstige bezwaren tegen. Daarnaast benadrukte Lohman:

Het stelsel der Grondwet is, dat de Kamerleden vrij en zelfstandig in hun oordeel zijn, maar om de vier jaren aan herkiezing zich moeten onderwerpen. Gedurende dat tijdperk moeten de kiezers hen vertrouwen. Dit werkt repressief.⁵⁶

Lohman was dus van mening dat ieder Kamerlid onafhankelijk moest kunnen opereren en hij huiverde van zaken als fractiediscipline of vastpinnen aan een partijprogramma. De breuk tussen Kuyper en Lohman had daarnaast ook te maken met de balans tussen personen en beginselen in de politiek. Lohman verweet Kuyper dat de partijorganisatie zo ver met zijn persoon verbonden was 'dat daardoor de strijd over belangen en beginselen tot personenstrijd verlaagd wordt'.⁵⁷ Daarnaast speelde er bij deze breuk ook nog een godsdienstige kwestie, tussen hervormden en gereformeerden. Op Lohman zelf na waren alle leden van de nieuwe fractie die Savornin Lohman in 1894 leidde lid van de hervormde kerk, terwijl de fractie van de ARP op één na alleen gereformeerde Kamerleden telde.⁵⁸ Lohman ontkende zelf ten stelligste dat de strijd tussen Kuyper en hem iets te maken had met het leiderschap binnen de ARP. Hij erkende dat Kuyper veel meer een 'volksleider' was dan hijzelf.⁵⁹

2.2 Ontstaan CHU en partijorganisatie

Het feitelijke begin van de CHU lag dus bij de breuk binnen de ARP tussen De Savornin Lohman en Abraham Kuyper in 1894 en de oprichting van de Vrij-Antirevolutionaire partij in

⁵⁵ De Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie*, deel 1, 95-96.

⁵⁶ *Ibidem*, 76.

⁵⁷ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 57.

⁵⁸ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 117.

⁵⁹ De Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie*, deel 1, 97-98.

1897. Deze Vrij-Antirevolutionaire partij kende vanaf haar begin geen duidelijke partijorganisatie. Er werd na een aantal jaren een soort ‘commissie van advies’ ingesteld die functioneerde als partijbestuur. Het dagblad *De Nederlander*, waar Lohman van 1894 tot 1921 hoofdredacteur van was, was het informele communicatiekanaal van de nieuwe partij; Lohman wilde echter niet dat de krant een officieel partijorgaan zou worden.⁶⁰

De Vrij-Antirevolutionaire partij fuseerde in 1903 met de uit 1897 stammende Christelijk-Historische Kiezersbond tot de Christelijk-Historische Partij. Vervolgens vormde deze partij in 1908 samen met de Friese Bond van Kiesverenigingen op Christelijk-Historische Grondslag de Christelijk-Historische Unie.⁶¹ In navolging van Groen van Prinsterer was de term ‘christelijk-historisch’ gekozen in de partijnaam. Hiermee werd de nadruk gelegd op het belang van het christelijk geloof en het belang van de geschiedenis in de politiek. Organisatorisch bestond de CHU uit een federatie van plaatselijke kiesverenigingen die in de Algemene Vergadering bijeenkwamen. Bij de fusie in 1908 telde de CHU acht Tweede Kamerleden. De jaren daarna zou dat aantal redelijk stabiel blijven, met af en toe een kleine toe- of afname.⁶²

In 1918 wijzigde het kiesstelsel in Nederland, van een districtenstelsel naar een stelsel van evenredige vertegenwoordiging. Dit had vanzelfsprekend ook gevolgen voor de manier waarop partijen georganiseerd waren en dit gold dus ook voor de CHU. Door de invoering van evenredige vertegenwoordiging werd het hele land als het ware één kiesdistrict. Hierdoor kregen partijbesturen meer macht, omdat zij uiteindelijk bepaalden wie welke plaats innam op een kandidatenlijst bij verkiezingen.⁶³ Toch veranderde er ook weer niet zo heel veel, want de basis van de organisatie bleef liggen bij de plaatselijke kiesverenigingen, in grote steden en uitgestrekte plattelandsgemeenten verbonden in gemeentelijke kiesverenigingen. Boven deze kiesverenigingen stond de Algemene Vergadering die minstens eenmaal per jaar bijeenkwam en waar afgevaardigden van de kiesverenigingen stemrecht hadden. Deze stemmen werden verdeeld naar ratio van het aantal leden dat de kiesverenigingen bezaten. De Algemene Vergadering was wel toegankelijk voor alle leden van de CHU, maar alleen de afgevaardigden hadden ook

⁶⁰ Van Deursen e.a., *Overheid en publiek belang*, 29.

⁶¹ Voerman, ‘Een Unie, niet een partij’, 207.

⁶² Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 52-53.

⁶³ K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003) 36.

stemrecht. Voor de algemene leiding van de CHU was er het hoofdbestuur, dat uit haar midden vervolgens weer het dagelijks bestuur koos. De taken van het hoofdbestuur bestonden onder andere uit het bevorderen van de oprichting van plaatselijke kiesverenigingen, uit uitvoering van besluiten van de Algemene Vergadering en de samenstelling en verspreiding van propagandaliteratuur.⁶⁴

Aan de CHU verwante organisaties waren onder andere het Dagblad *De Nederlander*, de Federatie van CH-Jongeregroepen, de Vereniging van Christelijk-Historische leden van gemeentebesturen in Nederland en de Centrale van Christelijk-Historische Vrouwengroepen, opgericht in 1935. Het dagblad *De Nederlander* was een belangrijke spreekbuis voor de christelijk-historischen, maar daarnaast verschenen voor 1940 ook een aantal regionale weekbladen vanuit de CHU. Dit waren het *CH-weekblad voor Zuid-Holland*, *De Banier* (vanaf 1933 *Land en Volk*) in Friesland en *Koningin en Vaderland*, gericht op Overijssel en Gelderland. Deze bladen kenden geen enorme oplages, zo heeft *De Nederlander* in de periode 1918 tot 1940 nooit meer dan 9800 abonnees gehad.⁶⁵ De christelijk-historische pers bleef dus klein en beperkt; in tegenstelling tot bijvoorbeeld de gereformeerden, sociaal-democraten en katholieken leefde er onder de – meest hervormde – aanhang van de Christelijk-Historische Unie niet de vanzelfsprekendheid om een krant te nemen vanuit de eigen sociaal-culturele achtergrond.⁶⁶ *De Nederlander* was heel nadrukkelijk geen partijblad van de CHU. Bij zijn afscheid als hoofdredacteur van de krant in 1921 zei De Savornin Lohman:

De Nederlander heeft nooit bedoeld te zijn het orgaan van die partij. *De Nederlander* wilde de *beginselen* verspreiden die Groen van Prinsterer had voorgestaan. (...) *De Nederlander* heeft dus een eigenaardig karakter, minder staat de politiek op den voorgrond, meer de beginselen zelve.⁶⁷

Natuurlijk was dit een helder en duidelijk ideaal, tegelijkertijd zijn daar ook wel vragen bij te stellen. Het is bijvoorbeeld opvallend dat de leider van de CHU zo lang ook hoofdredacteur

⁶⁴ Ibidem, 322-324.

⁶⁵ Ibidem, 324-326

⁶⁶ Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 65.

⁶⁷ Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Samenkomst ter gelegenheid van het afscheid van Jhr. Mr. A.F. de Savornin Lohman als hoofdredacteur van *De Nederlander*, overdruk uit *De Nederlander* van 1 oktober 1921, 24-25.

van haar belangrijkste persorgaan is geweest. Daarnaast werd op vergaderingen van lokale afdelingen ook vaak de oproep gedaan om abonnee te worden op een christelijk-historische krant.⁶⁸ Er was dus in de praktijk wel degelijk sprake van een nauwe verbintenis tussen partij en krant, in tegenstelling tot het formele beleid. In dat opzicht week de partij in de praktijk dus minder af van andere politieke partijen dan dat in eerste instantie benadrukt werd. Tegelijkertijd was voor veel partijleden een abonnement op *De Nederlander* geen logisch gevolg van een partijlidmaatschap; wat wel afwijkend was ten opzichte van andere politieke partijen als de ARP en SDAP waar dit wel gold. Hierin zien we dat de achterban van de CHU zich bij voorkeur niet in een – christelijk-historisch – hoekje liet wegzetten, maar bij voorkeur breed georiënteerd bleef.

In Overijssel en Gelderland verscheen zoals genoemd de krant *Koningin en Vaderland*, een christelijk-historisch weekblad, aldus de ondertitel. In een artikel uit deze krant uit juni 1919 stond:

Een overzicht van wat er alzo in de Staten-Generaal (en speciaal de Tweede Kamer) voorvalt, ontbreekt helaas in ons blad. Of de lezers er behoefte aan gevoelen, weten we niet, mededeelingen dienaangaande heeft de redactie, voorzoover ik weet, niet ontvangen. Toch is het niet kwaad, dunkt me, zoo nu en dan eens op enkele dingen de aandacht te vestigen.⁶⁹

De krant bracht dus geen overzicht van de parlementaire standpunten of activiteiten van de Christelijk-Historische Unie. Integendeel, hoewel er wel af en toe artikelen in de krant stonden over wetten die de Tweede Kamer in behandeling had, kwam de positie van de fractie van de CHU hierin in zijn geheel niet aan de orde. Wel werd in de krant bijvoorbeeld de Algemene Vergadering van de CHU aangekondigd en stond er achteraf een verslag hiervan in. Op die manier kwam de band met de CHU wel naar voren. Ook stonden in praktisch iedere krant korte berichten van plaatselijke kiesverenigingen van de partij, waarin vergaderingen werden aangekondigd of korte verslagen van vergaderingen werden gedaan,

⁶⁸ Historisch Centrum Overijssel (HCO), archiefinv. 1056, doos 1, Notulen CHU kiesvereniging Berkum, notulen vergadering 18 november 1924.

⁶⁹ Nationaal Archief (NA), archiefinv. 2.19.046.03, CHU Persorganisatie, inv. nr. 22, *Koningin en Vaderland*, 12 juni 1919.

maar daarmee leek de band met de partij ook op te houden.⁷⁰ In oktober 1919 werd de krant vernieuwd en haar verspreidingsgebied flink vergroot, ze ging van 1000 naar 3000 abonnees. Het doel van *Koningin en Vaderland* bleef echter hetzelfde als de oprichters van de krant voor ogen hadden gehad, namelijk 'omdat zij de prediking van het Christelijk-Historisch beginsel een levensvoorwaarde achtten voor het bestaan en de ontwikkeling van het Nederlandsch volk.' Volgens de redactie was de krant het correspondentieorgaan tussen de Kringbesturen en de plaatselijke kiesverenigingen.⁷¹

Binnen de organisatie van de CHU was het aantal dubbelfuncties een zeer opvallend verschijnsel. Het begon al met De Savornin Lohman, die naast Kamerlid en partijleider van de CHU ook hoofdredacteur was van dagblad *De Nederlander*. Maar het hield niet op bij Lohman, ook in de jaren twintig bestond de redactie van *De Nederlander* uit drie Kamerleden, namelijk Snoeck Henkemans, Schokking en Slotemaker de Bruine. Snoeck Henkemans was vanaf 1918 tot 1936 eveneens secretaris van de CHU en op deze manier bekleedde hij dus drie belangrijke functies binnen de partij. Hij was echter niet het enige Kamerlid dat ook zitting had in het dagelijks bestuur; gedurende het interbellum was ongeveer de helft van de bestuursleden ook Kamerlid.⁷² In het volgende hoofdstuk zullen de praktische gevolgen die deze dubbelfuncties hadden voor het bestuur van de Unie naar voren komen.

De partij wilde niet bekend staan als een hervormde partij; bij de herdenking van het vijftigjarig jubileum van de CHU in 1948 werd teruggeblikt op de beginjaren van de Unie en geconstateerd dat de Unie steeds 'welbewust geen kerkelijke partij geweest [is].'⁷³ Aan de andere kant was het wel zo dat rond 1929 van de stemmers op de CHU zo'n 95 procent lid was van de Hervormde kerk.⁷⁴ Hoewel de Unie het dus zo probeerde voor te stellen dat ze een interkerkelijke partij was, bleek dit in de praktijk een stuk weerbarstiger te zijn.

Beginsel CHU

Het beginselprogramma van de CHU uit 1908 telde vierentwintig artikelen, waarin haar visie op een beperkte rol van de overheid duidelijk naar voren kwam. Bijvoorbeeld in artikel

⁷⁰ NA, archiefinv. 2.19.046.03, CHU Persorganisatie, inv. nr. 22, *Koningin en Vaderland*, jaargang 1919.

⁷¹ NA, archiefinv. 2.19.046.03, CHU Persorganisatie, inv. nr. 22, *Koningin en Vaderland*, 2 oktober 1919.

⁷² Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 167-168.

⁷³ IISG, 50 jaar C.H.U. 1908-1958 Gedenkschrift gouden jubileum Christelijk-Historische Unie.

⁷⁴ P. Luykx en H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* (Den Haag 1991) 40-41.

dertien, waarin gesteld werd dat armenzorg primair een taak is van de kerk en pas in de tweede plaats van de overheid. Of in artikel drieëntwintig waarin stond: 'Waar staatbemoeiing onvermijdelijk is, worde zoo min mogelijk van bezoldigde ambtenaren, zoveel mogelijk van eene van overheidswege geregelde medewerking der ingezetenen gebruik gemaakt.'⁷⁵

De visie van De Savornin Lohman op hoe een partij moest functioneren kwam dus heel nadrukkelijk naar voren in deze artikelen. Het meest karakteristieke artikel in haar beginselprogramma was echter wel artikel zeven, waar stond:

Het doel van de Christelijk-Historische Unie is, de door haar beleden beginselen tot erkenning – niet om de regeermacht in handen van met zekere Christelijke beginselen instemmende personen – te brengen. Het is dus niet zozeer te doen om majoriteit (de meerderheid der kiesgerechtigden) als wel om autoriteit (gezag van het woord Gods); niet om het succes van de partij, maar om de macht van het beginsel.⁷⁶

De nadruk lag op het beginsel, zoals ook in de negentiende eeuw Groen van Prinsterer hier al de nadruk op gelegd had. De CHU gaf in haar beginselen dus ook al aan dat het haar niet te doen was om het succes van de partij, maar alleen om het uitdragen van haar beginselen, waarbij het christelijk geloof het belangrijkste uitgangspunt was. Lohman schreef hier zelf over: 'Wat het beginsel aangaat – wij stellen tegenover de Revolutie het Evangelie.'⁷⁷ De uitdrukking 'tegenover de revolutie het evangelie' kwam bij Groen van Prinsterer vandaan en in het beginselprogramma was de geest van Groen van Prinsterer hierdoor zeer duidelijk herkenbaar. Wat dit betekende voor het dagelijks functioneren van de partij zal in het volgende hoofdstuk duidelijk worden.

⁷⁵ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 134-140.

⁷⁶ Ibidem, 135.

⁷⁷ De Savornin Lohman, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie*, deel 1, 134-135.

3. De partijcultuur van de CHU

In het vorige hoofdstuk is het ontstaan van de Christelijk-Historische Unie aan de orde gekomen, evenals een uiteenzetting van haar organisatievorm en aanverwante organisaties. In dit hoofdstuk zal de partijcultuur binnen de CHU centraal staan, evenals de uitingen, zichtbaarheid en de praktijk van deze partijcultuur binnen de verschillende organisatielagen van de partij. We staan eerst stil bij de vraag hoe de partijcultuur binnen de CHU al duidelijk naar voren kwam bij de oprichting en organisatievorm van de partij. Vervolgens komen vier verschillende deelgebieden van de partij naar voren, waarbij per deelgebied onderzocht wordt hoe de partijcultuur binnen de CHU eruit ziet en zichtbaar wordt. Deze vier deelgebieden zijn allereerst het hoofdbestuur van de partij en vervolgens de Algemene Vergadering, waarbij ook aandacht is voor de zomerconferenties die de CHU sinds 1922 ieder jaar organiseerde. Als derde komt de Tweede Kamerfractie aan bod, waarna tot slot de partijcultuur op lokaal niveau onderzocht zal worden. De centrale vraag in dit hoofdstuk zal voortdurend zijn in hoeverre de partijcultuur van de CHU zichtbaar werd en doorwerkte in deze partijdelen. Door al deze verschillende onderdelen van de partij te onderzoeken kan de partijcultuur op verschillende niveaus vergeleken en geanalyseerd worden.

3.1 Oprichting en partijcultuur

Uit de ontstaansgeschiedenis van de CHU is wel duidelijk geworden dat vrijheid één van de belangrijkste waarden was binnen de partij. Zoals De Savornin Lohman als motto had voor zijn Tweede Kamerlidmaatschap: 'Ik heb aan niemand mijn vrijheid verpand.'⁷⁸ De waarde die gehecht werd aan deze vrijheid was één van de belangrijkste oorzaken van de afscheiding van de ARP hebben we in het vorige hoofdstuk geconstateerd. En deze vrijheid zou blijven doorwerken in de standpunten, de partijstructuur en het partijleven van de CHU.

De CHU gaf bij haar oprichting in haar naam al aan dat ze een 'unie' was en geen partij. Dit lijkt misschien een onbelangrijk onderscheid, maar dit was het zeker niet. Door het woord unie te gebruiken, legden de oprichters de nadruk op de vrijheid die partijleden hadden om het oneens te zijn met bepaalde standpunten van de CHU. Zoals bij het

⁷⁸ Geciteerd in: Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 32.

vijftigjarig jubileum van de partij gezegd werd in een terugblik op de geschiedenis van de partij: ‘Het behoort tot onze politieke adeldom, dat wij, Christelijk-Historischen, “Unionisten” willen zijn, die altoos zoeken naar wat verenigt, en niet naar wat verdeelt.’⁷⁹ De Savornin Lohman had een veel meer klassiek-liberale visie op politieke partijen dan Abraham Kuyper. Dit betekende geen strak georganiseerde partij, maar Kamerleden die zo onafhankelijk mogelijk waren, waarbij er een grote afstand bestond tussen kiezer en gekozene en meer politieke vrijheid voor Kamerleden. Dit in tegenstelling tot de visie van Kuyper, hij zag een politieke partij veel meer als een strakke organisatie. Dit verschil tussen de ARP van Kuyper en de CHU werd niet op papier vastgelegd, maar kwam in de praktijk wel tot uiting. Aan het woord ‘unie’ in de naam van de partij werd dan ook grote waarde gehecht, ook door gewone leden. Dit was vrijwel het hele bestaan van de CHU zichtbaar, bijvoorbeeld in 1933. In het aprilnummer van het Jongerenmaandblad van de CHU stond toen de volgende ingezonden brief:

In het Maartnummer van het maandblad komt een oproep voor om te werken voor de kandidaten van onze Christelijk-Historische partij. (...) Doch waarentegen ik met nadruk wil protesteeren, is, dat men spreekt van een C.-H. *partij*. Ik weet, dat U, geachte redactie, hiervoor niet verantwoordelijk zult zijn. Ik vertrouw, dat U ook beter weet. Maar wellicht kunt U dengene, die verantwoordelijk voor deze onjuistheid een vriendelijke terechtwijzing geven, dat zoo’n principieele onjuistheid voortaan in het orgaan niet meer wordt afgedrukt, opdat het niet noodig worde op de advertentiën censuur te gaan uitoefenen.⁸⁰

De maand ervoor had er dus een advertentie in de krant gestaan waarin gesproken werd over de Christelijk-Historische *partij* in plaats van Christelijk-Historische Unie. Deze lezer vond de fout blijkbaar van zo’n ernstige aard dat hij hierom speciaal in de pen klom om melding te maken van zijn ongenoegen. In het vervolg van zijn brief schrijft hij:

⁷⁹ IISG, 50 jaar C.H.U. 1908-1958 Gedenkschrift gouden jubileum Christelijk-Historische Unie.

⁸⁰ NA, archiefinv. 2.19.046.04, inv. nr. 40, De Christelijk-Historische Jongeren, april 1933, 7^e jaargang, nr. 4.

U zoudt diengene kunnen trachten duidelijk te maken, dat er een Christelijk-Historische Unie en geen Christelijk-Historische partij is; dat te spreken van een Christelijk-Historische partij naar de historie onjuist is, en evenzeer ten aanzien van de actie naar buiten als ten aanzien van de houding naar binnen. Het doet zoo jammerlijk aan als de C.-H. pers zelf de Christelijk-Historische beginselen, waartoe ook dit behoort niet blijkt te verstaan.⁸¹

De schrijver noemde dus twee belangrijke redenen waarom spreken over een partij in plaats van een unie onjuist was. De historie werd hiermee niet rechtgedaan en het was niet naar de Christelijk-Historische beginselen. De redactie van het jongerenblad erkende haar fout en was het geheel eens met de brieveschrijver, hetgeen aandauidt dat ook zij de waarde inzag van het gebruik van het woord 'unie'. Ze plaatste dan ook als reactie 'Met de voor de advertenties verantwoordelijke uitgeefster is dit punt ter sprake gebracht. Om het belang der gemaakte opmerkingen nemen wij het schrijven gaarne op.'⁸² Het is dus wel duidelijk dat het woord 'unie' niet willekeurig gekozen was, dat er veel waarde aan gehecht werd binnen de CHU én dat deze naam ook heel veel van het karakter van de CHU liet zien.

Elitair karakter

De CHU was een enigszins elitaire partij die veel steun en aanhang vond bij de bovenlaag van de samenleving. De volgende uitspraak van een voormalig Eerste Kamerlid van de CHU over de partij tijdens zijn jonge jaren bevestigt dit beeld:

Als er een verkiezing naderde ging men zoeken naar kandidaten, welke men vooral zocht in kringen van min of meer vooraanstaande mensen, die kontakten met een protestantse kerk hadden. Ik heb de indruk, dat de aanhang van de Unie, evenals haar uitverkorenen, vooral bestond uit rustige, degelijke, bezadigde mensen. Zij vormden eigenlijk meer een geestesgesteldheid dan een bepaalde politieke stroming.⁸³

⁸¹ NA, archiefinv. 2.19.046.04, inv. nr. 40, De Christelijk-Historische Jongeren, april 1933, 7^e jaargang, nr. 4.

⁸² NA, archiefinv. 2.19.046.04, inv. nr. 40, De Christelijk-Historische Jongeren, april 1933, 7^e jaargang, nr. 4.

⁸³ Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 64.

Hier beweert dit Eerste Kamerlid dus dat de geestesgesteldheid en dus de cultuur belangrijker was dan de politieke standpunten of richting. Bij verkiezingen werd er in de 'eigen kring' gezocht naar geschikte kandidaten, dit wijst op een grote 'ons kent ons'-cultuur, maar ook op een elitaire cultuur. Partijleden kenden elkaar vanuit hun sociale netwerk, dat vooral bestond uit mensen uit de hogere kringen van de maatschappij. En deze constatering is niet uit de lucht gegrepen; we bekijken een aantal voorbeelden van dit 'elitaire karakter' van de partij aan de hand van universitaire en adellijke titels die partijleden droegen.

In 1907 bestond het dagelijks bestuur van de Christelijk-Historische Partij (één van de voorlopers van de in 1908 opgerichte CHU) uit vijf personen, waarvan er vier rechten gestudeerd hadden, gezien de titel mr. die zij droegen. De vijfde was dr. J.Th. de Visser; die blijkens zijn titel gepromoveerd was. Allen hadden zij dus een universitaire opleiding afgerond. Daarnaast droegen ook nog eens twee van de vijf leden de adellijke titel jonkheer.⁸⁴ Nu waren dit natuurlijk wel bestuursleden en geen gewone leden, maar desondanks zien we hierin wel iets dat het karakter van de partij weerspiegeld.

Een ander voorbeeld waren de bezoekers aan de zomerconferenties. De zomerconferenties en het belang dat deze hadden binnen de partij zullen verderop in dit hoofdstuk uitgebreider aan de orde komen, maar kort samengevat waren dit meerdaagse partijbijeenkomsten waar politieke redevoeringen werden gehouden, maar waar ook ruimte was voor onderlinge ontmoetingen. Natuurlijk waren zomerconferenties wel bij uitstek een gelegenheid voor hoger opgeleiden om betrokken te zijn binnen de partij, maar van de 144 deelnemers die in 1938 aan deze conferentie deelnamen, was er een aantal dat een adellijke titel droeg en vierendertig die één of meerdere universitaire afstudeertitels droegen. Hierbij dient ook nog rekening gehouden te worden met het feit dat niet zeker is dat van iedere persoon alle titels op de deelnemerslijst geplaatst zijn en het feit dat vierentwintig deelnemers vrouw waren, die over het algemeen veel minder vaak studeerden.⁸⁵ Deelnemerslijsten van eerdere zomerconferenties zijn helaas niet bewaard gebleven, maar ook bij de eerste zomerconferentie in 1922 waren veel deelnemers afkomstig uit de elite van de samenleving bleek uit het verslag dat na afloop verscheen. Een aantal deelnemers werd hierin namelijk met naam en toenaam genoemd en dan zien we ene 'mr. Van Rhijn', 'mr.

⁸⁴ NA, archiefnummer 2.21.148, Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 153, Christelijk-Historische Partij, 1907.

⁸⁵ NA, archiefinv. 2.19.046.01, CHU, inv. nr. 335, Brochures betreffende zomerconferenties, Vijftiende Christelijk-Historische zomerconferentie te Lunteren 21 – 22 en 23 juli 1938.

L.G.N. Bouricius', 'dr. J. van Bruggen', 'Jhr. mr. dr. G.C.S. Sandberg' en zo gaat het nog wel even door. Bijna alle personen die aan het woord komen in discussie droegen minstens een universitaire titel en enkelen zelfs een adellijke titel. De zomerconferentie van de CHU waren dus bij uitstek een gelegenheid voor hoogopgeleide partijleden om naar referaten te luisteren en indien gewenst hierover door te praten, maar we kunnen wel concluderen dat het een elitair gezelschap was dat hieraan deelnam.⁸⁶

3.2 Partijcultuur op bestuurlijk niveau

Het dagelijks bestuur van de CHU had in principe de regie over de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerleden. Doordat, zoals al eerder beschreven is, ongeveer de helft van het dagelijks bestuur bestond uit Kamerleden, gingen de Kamerleden feitelijk zelf over hun eigen herbenoeming. Tegelijkertijd leek dit binnen de CHU niet echt op problemen te stuiten, het overgrote deel van de leden leek de huidige koers prima te vinden. De CHU kende geen cultuur van protest of een roep om meer democratie in de partij. Als er al onvrede geuit werd, kon deze op slechts weinig steun rekenen.⁸⁷

Op bestuurlijk niveau werden ook veel beslissingen genomen over organisatorische zaken binnen de partij, zoals verkiezingscampagnes. In zijn boek *Herinneringen* schreef het voormalig Kamerlid en minister De Geer over zijn eerste gevoelens bij het idee dat een partij ook campagne moest voeren.

Er werd mij daarom in overweging gegeven, bij de die zomer gehouden verkiezingen voor de Provinciale Staten alvast enige spreekbeurten in het Staten-district Schiedam op mij te nemen, teneinde bij de kiezers en politieke leiders aldaar zekere bekendheid te krijgen. Het scheen mij eigenlijk iets minderwaardigs met zulk doel uit spreken te gaan.⁸⁸

Erg enthousiast was De Geer dus niet om spreekbeurten te houden voor de verkiezingen. Hij noemde het zelfs iets 'minderwaardigs', daaruit blijkt wel dat het niet iets was wat algemeen

⁸⁶ NA, archiefinv. 2.19.046.01, CHU, inv. nr. 335, Brochures betreffende zomerconferenties, Christelijk-Historische Unie. De Eerste Zomer-Conferentie, 19-22 juli 1922.

⁸⁷ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 165.

⁸⁸ D.J. de Geer, *Herinneringen* (Den Haag 1959)16.

gebruikelijk was in de kringen waarin De Geer zich begaf. Ook andere partijleden stonden gereserveerd ten opzichte van spreekbeurten houden en campagne voeren. De CHU was vooral gericht op haar beginselen en als gevolg daarvan niet op het uitdragen van actuele standpunten. Lohman zelf haalde De Geer echter over om toch te voldoen aan het verzoek om een aantal spreekbeurten te houden met de argumentatie dat het iets heel anders was om zoiets op eigen initiatief of uit persoonlijk ambitie te doen in plaats van op verzoek van anderen; zoals bij De Geer het geval was. Lohman schreef hierover:

Vroeger zou geheel de antir. Partij gestemd hebben op de door Groen aanbevolen candidaat: thans heeft men de mensen wijs gemaakt, dat zij zelf kunnen uitkiezen. Daarom moet men met hen in kennis komen. Maar als men nu uit zeker purisme zegt: dat doe ik niet, dan wordt, zeer ten nadele des lands, de volksvertegenwoordiging steeds slechter. (...) Het politieke leven is nu eenmaal niet anders⁸⁹

Het was uit noodzaak dat zelfs christelijk-historischen zich met een vorm van verkiezingscampagne bezig moesten gaan houden, stelde Lohman hier. Eigenlijk zouden ze het binnen de partij liever niet zien, maar het was een noodzakelijk kwaad geworden. Deze bezwaren zorgden er echter wel voor dat de CHU als politieke partij nooit erg naar buiten gericht was. Dit paste niet binnen de partijcultuur, die hier aangeduid kan worden als conservatief en negentiende-eeuws. Naar het voorbeeld van Groen van Prinsterer wilde de CHU de bewegingsvrijheid en onafhankelijkheid van de parlementsleden niet onnodig beperken. In de dynamiek van de twintigste eeuw bleef de partijcultuur van de CHU dus zeer conservatief.

De Savornin Lohman was zelf – toen Nederland nog een districtenstelsel kende – als afgevaardigde gekozen in het kiesdistrict Goes, maar zijn achterban hoefde er niet op te rekenen dat Lohman in de Kamer specifiek voor hun belangen opkwam. Een journalist schreef over de verhouding tussen Lohman en zijn district in 1909: ‘Aan de jaarlijkse bedelpartijen (...) waarbij vooral om bruggetjes, dijkjes, sluisjes, kanaaltjes, spoortjes, trammetjes, postkantoortjes wordt gebedeld – aan die jaarlijkse prostitutering van het

⁸⁹ De Geer, *Herinneringen*, 16.

Kamerlidmaatschap doet de heer Lohman nooit mee.⁹⁰ Dit was een principiële kwestie voor Lohman, hij was van mening dat een Kamerlid zo onafhankelijk mogelijk moest zijn, is al eerder in dit onderzoek naar voren gekomen. Om die reden deed hij niet mee aan ‘bedelpartijen’ om zijn achterban tevreden te houden. Dat hoorde namelijk niet bij de visie die de CHU – en Lohman in het bijzonder – had op politiek bedrijven. Juist omdat andere partijen en Kamerleden wel rechtstreeks opkwamen voor hun eigen kiesdistrict, is dit een typisch voorbeeld van de partijcultuur binnen de CHU. De CHU bedreef geen politiek voor haar eigen achterban, ze bedreef politiek voor het hele volk, maar wel vanuit haar eigen beginselen. Dit verschil in visie in vergelijking met andere politieke partijen kwam in bovenstaand voorbeeld tot uiting.

Een ander CHU-lid schreef over zijn herinneringen aan de verkiezingscampagne tijdens zijn jeugd, ongeveer aan het eind van de jaren twintig en begin van de jaren dertig van de twintigste eeuw. Hij maakt hierbij de vergelijking met andere politieke partijen.

Voor de Tweede-Kamerverkiezingen bestond de propaganda uit verspreiding van een speciaal nummer van *De Nederlander*. (...) Verder was er meestal ook nog een bijeenkomst met een Kamerlid als spreker. De toenmalige SDAP voerde een bijzonder agressieve en suggestieve campagne. Gebouwen en straten werden beplakt en volgekalkt, extra bijeenkomsten belegd. Ook de ARP was zeer actief. Soms een optocht. Colijn trad nogal eens op als spreker in de gereformeerde kerk.⁹¹

Het CHU-lid spreekt in bovenstaand citaat over de verspreiding van een verkiezingsnummer van *De Nederlander* en een bijeenkomst georganiseerd door een lokale kiesvereniging. Maar veel meer hadden verkiezingscampagnes bij de CHU niet om het lijf. In 1931 waren er bijvoorbeeld gemeenteraadsverkiezingen en de kiesvereniging in Amsterdam gaf een speciaal verkiezingsblad uit, *De Stemvork*, geheten. Hierin stond niet veel meer dan allerlei artikelen waarin verschillende partijleden en partijprominenten oproepen deden om bij de komende verkiezingen CHU te stemmen. Daarnaast werden er in de stad op zes verschillende plekken in de dagen vooraf aan de verkiezingen een verkiezingsbijeenkomst

⁹⁰ C.K. Elout, *De heeren in Den Haag* (Amsterdam 1909) 34 in: Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 67.

⁹¹ Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 62.

gehouden. Sprekers hier waren de lijsttrekker van de Amsterdamse CHU en andere gemeenteraadskandidaten; alsmede enkele (meest hervormde) predikanten.⁹² De katholieke krant *De Tijd* schreef in 1925 over de verkiezingscampagne van de CHU: 'De Christelijk-Historischen doen niet mee aan die vulgaire propaganda. Zij betalen alleen deftige advertenties'.⁹³ Latere jaren verspreidde de CHU wel verkiezingsaffiches, maar in tegenstelling tot wat de gewoonte was bij de meeste andere partijen kwamen hierop geen afbeeldingen van personen voor.⁹⁴ Hierin kwam het conservatieve karakter van de CHU tot uiting, omdat ze beginselen belangrijker vond dan personen.

Het hoofdbestuur van de partij onderkende enerzijds wel het belang van verkiezingen, maar het hield tegelijkertijd vast aan een zeer beperkte verkiezingscampagne. Het hoofdbestuur wilde niet afwijken van eerder ingenomen standpunten over verkiezingscampagnes, een ander kenmerk van het conservatieve karakter binnen de partij. In de notulen van een vergadering van het hoofdbestuur van de CHU uit 1931 stond:

Door den Voorzitter werd met klem gewezen op de groote betekenis van de a.s. verkiezingen voor de Provinciale Staten. Een propagandablaadje, bepaaldelijk samengesteld met het oog op deze verkiezing, zal zoo spoedig mogelijk voor de onderscheidene Afdelingen verkrijgbaar worden gesteld.⁹⁵

Dit waren tegelijkertijd de enige woorden die in deze notulen gewijd waren aan de verkiezingscampagne. Er werd niet gesproken over verkiezingsbijeenkomsten, over aanplakbiljetten, laat staan over massameetings. Niets van dat alles, de CHU verspreidde een propagandablaadje en wellicht dus nog een verkiezingsnummer van *De Nederlander* en dat was het dan wel. Ook in de jaren dertig verschilde de partijcultuur op dit punt dus niet van de vroege jaren van De Savornin Lohman.

⁹² *De Stenvork. Verkiezingsblad der Christelijk-Historische Unie van Amsterdam*, juni 1931 (beschikbaar in het IISG).

⁹³ *De Tijd*, 27 juni 1925 in: R. de Jong, *Electoral cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005)214.

⁹⁴ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 170.

⁹⁵ NA, archiefinv. 2.21.268, Collectie 201 J.R. Snoeck Henkemans, inv. nr. 14, Stukken betreffende vergaderingen van het hoofdbestuur van de CHU en van andere CHU-organen.

Financieel

Dat de CHU geen duidelijke partijstructuur bezat, had ook gevolgen voor de financiële positie van de partij. Bestuurslid J. van der Bruggen was een tijd penningmeester van de CHU. Hierover schreef hij:

Laat ik zeggen, dat het algemeen penningmeesterschap van de C.H. Unie het zuurste baantje is geweest, dat ik ooit heb gehad. Men moest op redelijke steunaanvragen altijd “neen” zeggen. (...) De financiën zijn altijd een zwakke stee bij de C.H. Unie geweest in de tijd voor de oorlog en ook nog een tijd daarna. In wezen was dat een handicap voor een in goede zin opbouw van een democratische volkspartij, zoals de C.H. Unie in beginsel was.⁹⁶

Deze penningmeester kampte dus voortdurend met financiële tekorten. Hierdoor konden bijvoorbeeld plaatselijke afdelingen of bepaalde initiatieven voor partijopbouw praktisch nooit financiële steun ontvangen. En dat had dan weer als gevolg dat deze initiatieven niet van de grond konden komen, kortom het één versterkte het ander. Daarnaast schreef hij:

Democratie eist, dat men algemeen bereid is de lasten van het bedrijf ener partij samen te dragen en niet op een soort mystieke wijze gelooft, dat men aan de top van de partij wel wegen vindt om bij enkele gegoeden geld te verkrijgen.⁹⁷

Dit was echter precies wat wel gebeurde bij de CHU. Er was voortdurend geld tekort, maar dit werd opgevangen door enkele partijleden die zeer vermogend waren en bereid waren grote giften te geven.⁹⁸ Hierdoor was er uiteindelijk dan toch weer geld om bijvoorbeeld propagandamateriaal voor verkiezingen te verspreiden. Ook het Dagblad *De Nederlander* kende voortdurend tekorten. Het was zelfs zo dat een aantal vermogende personen de financiële tekorten bij de krant regelmatig heeft opgevangen door middel van grote giften

⁹⁶ Van Dulst (red.), *Herinneringen aan de Unie*, 53.

⁹⁷ Ibidem.

⁹⁸ NA, archiefinv. 2.21.268, Collectie 201 J.R. Snoeck Henkemans, inv. nr. 13, Concept van den penningmeester, aan de besturen der Christelijk-Historische Kiesvereeningen.

van soms meer dan duizend gulden.⁹⁹ In 1927 verstrekke ene mevrouw Dre L. Gravin van Bylandt-van Loon zelfs een gift van 3000 gulden ten behoeve van *De Nederlander*, terwijl in 1930 de commissarissen van het dagblad een brief schreven aan het hoofdbestuur van de CHU dat ze bang waren binnenkort met de uitgave van de krant te moeten stoppen vanwege de financiële problemen. Dit gebeurde echter niet, maar de krant bleef financieel voortdurend in een lastige positie verkeren en giften van duizenden guldens per jaar bleven noodzakelijk. Zo ging in 1932 de penningmeester van *De Nederlander* zelfs gratis werken, maar de krant bleef in stand.¹⁰⁰

Juist dit is ook illustratief voor de partijcultuur van de CHU. Als er ergens geld tekort was, waren er altijd wel weer donateurs te vinden die bereid waren een extra gift te geven. Of iemand stelde gratis een bepaalde dienst, locatie of iets dergelijks beschikbaar. Met andere woorden, de partij bleef financieel in stand dankzij haar achterban, die niet groot was, maar wel vermogend. Deze vermogende achterban hechtte zo'n grote waarde aan het voortbestaan van 'haar' politieke partij dat ze dus bereid was hiervoor grote financiële verantwoordelijkheid te dragen. Het is aannemelijk dat een zeker moreel plichtsbesef een belangrijke reden hiervoor was bij deze personen, ook gezien vanuit de christelijke achtergrond die de partijleden hadden.

Problemen door losse partijorganisatie

De zwakke partijorganisatie van de CHU kende vanzelfsprekend ook nadelen en een groot nadeel was de gebrekkige kennis die de partijleiding had over de eigen partij. Een overduidelijk voorbeeld van de zwakte van de partijorganisatie werd pijnlijk duidelijk bij de formatie van het kabinet Colijn in 1933. Colijn had de opdracht gekregen een zogenaamd 'crisiskabinet' te formeren, waarin hij de CHU twee ministersposten aanbood. De Geer bedankte hiervoor, maar Slotemaker de Bruine wilde wel minister worden. Toen werd er echter nog iemand gezocht voor de tweede post. In eerste instantie werd een zekere J.C. Kielstra hiervoor gevraagd, die volgens Snoeck Henckemans CHU-lid was. Dit bleek echter toch niet te kloppen en er werd rondgekeken naar een andere kandidaat. De Geer deed de suggestie om ene A.C.D. de Graeff voor te dragen als minister, iemand van christelijk-

⁹⁹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 326-327.

¹⁰⁰ NA, archiefinv. 2.21.268, Collectie 201 J.R. Snoeck Henckemans, inv. nr. 7, Financiële overzichten betreffende het tijdschrift 'De Nederlander'.

historische huize. Deze accepteerde de functie en een dag later stond dit in alle kranten. Echter, toen bleek ineens dat hij helemaal geen CHU-lid of CHU-sympathisant was, maar veel meer liberaal. De benoeming terugdraaien durfde de partijleiding echter niet aan, omdat deze al openbaar gemaakt was en op deze manier had de CHU dus slechts één minister in het nieuwe kabinet. Achteraf bleek dat De Geer verkeerde inlichtingen ontvangen had van Snoeck Henckemans, die op zijn beurt weer verkeerd was voorgelicht door een 'oude dame', die de ledenadministratie van de partij beheerde.¹⁰¹

Bovenstaand voorval is illustratief voor de gebrekkige partijorganisatie van de CHU. Tegelijkertijd toont het ook aan hoe weinig de partij gericht was op macht en hoezeer er binnen de partij een 'ons kent ons-cultuur' heerste. Iemand werd geen minister vanwege politieke verdiensten binnen de partij, maar omdat hij het juiste netwerk bezat. Iedere andere partijleider had allang gezorgd voor een lijstje met mogelijke kandidaat-ministers, maar bij de CHU had De Geer als partijleider totaal geen zicht op potentiële CHU-kandidaten, hij had alleen een persoonlijk netwerk. Dit netwerk was geen politiek gevormd netwerk, maar een informeel netwerk dat elkaar juist buiten de politieke kaders ontmoette. De partijorganisatie van de CHU was feitelijk een beperkte poging om dit uitgebreide en al bestaande netwerk te formaliseren; wat echter maar zeer ten dele lukte. Dit verklaart waarom De Geer iemand kon voordragen als minister die niet eens lid van de partij bleek te zijn. Natuurlijk was Snoeck Henckemans degene geweest die De Geer verkeerd had voorgelicht, maar uiteindelijk was De Geer wel eindverantwoordelijk.¹⁰² Bij de benoeming van J.C. Koningsberger tot minister van Koloniën in 1926 waren ook al vraagtekens geweest. De latere fractieleider Tilanus heeft over hem gezegd: 'Of hij C.H. of liberaal was, daar zijn we eigenlijk nooit achter gekomen; maar hij was een sympathiek en ter zake kundig man.'¹⁰³

De relatie tussen ministers van CHU-huize en de parlementsleden van de partij was wisselend. Formeel gezien was er praktisch geen contact tussen ministers en Kamerleden, omdat kabinet en Kamer ieder eigen verantwoordelijkheden kende. Informeel was er af en toe echter wel contact tussen ministers en parlementsleden.¹⁰⁴

De christelijk-historische pers bleef klein en beperkt zagen we in het vorige hoofdstuk. Over het doel van *De Nederlander* schreef De Savornin Lohman in zijn eerste

¹⁰¹ Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 259-260.

¹⁰² Ibidem, 260.

¹⁰³ G. Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966) 138.

¹⁰⁴ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 227.

hoofdartikel: 'Onze roeping is de vrijmoedige en eerlijke bespreking van onze beginselen.'¹⁰⁵ De krant mocht nooit gebonden zijn aan een partij of partijbesluiten, werd besloten. Zo heeft dagblad *De Nederlander* altijd een kleine oplage gehad en is ze nooit uitgegroeid tot een fenomeen onder CHU-leden. Ook hierin is iets te zien van de losse aanhang die de CHU altijd gehad heeft. Het was absoluut geen vanzelfsprekendheid dat leden en kiezers van de CHU zich ook abonneerden op een krant met christelijk-historische beginselen.

Verhouding leden – bestuur

In april 1922 schreef een aantal vooraanstaande leden van de CHU een brief aan het hoofdbestuur waarin ze hun onvrede uitten over de koers van de partij. Onder de ondertekenaars bevonden zich onder andere het Eerste Kamerlid B.C. de Savornin Lohman. Ze vonden de partij te weinig beginselvast. Ze schreven onder andere:

Zij zijn niet geheel bevredigd door den gang van zaken, zoowel in de Unie, als in de C.H. Kamerfractie en den "Nederlander". (...) In de eerste plaats meenen zij dat de leiding der Unie in het algemeen vaster en principiëeler kon zijn, dan zij in den laatsten tijd is geweest. Van krachtig poneeren onzer beginselen, vooral ook in verband met de geschiedenis van de christelijk-historische richting, blijkt h.i. te weinig.¹⁰⁶

De brief is erg beleefd van toon, maar feitelijk was deze brief een rechtstreekse aanval op de partijleiding van de Unie. Tekenend voor de cultuur binnen de CHU is dan wel dat deze kritiek vooral te maken had met de beginselen van de partij. De ondertekenaars waren eveneens van mening dat de partij teveel aandacht had gegeven aan de positie van de arbeiders. Blijkbaar waren arbeiders geen interessante doelgroep voor deze partijleden en vonden ze het onnodig veel aandacht te besteden aan de positie van arbeiders. Ook hierin wordt opnieuw zichtbaar hoezeer de CHU een elitaire partij was, het netwerk van 'hoge heren' was belangrijk, de positie van de gewone arbeider was niet eens de moeite waard. De arbeider nam binnen de CHU geen bijzondere plaats in, de welgestelde heren hadden

¹⁰⁵ Geciteerd in: Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 58.

¹⁰⁶ NA, archiefinv. 2.21.148, Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 164, Ingekomen brieven bij het hoofdbestuur der Christelijk Historische Unie.

helemaal geen behoefte aan de bemoeienis van arbeiders. Zij regelden in informele netwerken en binnen een 'ons kent ons-cultuur' de zaken binnen de partij, ze verdeelden de belangrijke posten zoals ministersposten en voor arbeiders was hierin eenvoudigweg geen ruimte. Maar dat niet alleen, deze partijprominenten vonden de partij ook te 'democratisch'.

Onze partij is op volkomen "demokratische" leest geschoeid, met dit gevolg dat het moeilijk is, een invloedrijke plaats te verzekeren aan hen, die geen lust of gelegenheid hebben, door het houden van redevoeringen in allerlei vergaderingen zich een zekere populariteit te verwerven, maar die niettemin warme belangstelling koesteren voor de christelijk-historische beginselen en op verschillend gebied goede deskundige adviezen zouden kunnen uitbrengen.¹⁰⁷

Hierin zien we weer een overduidelijk voorbeeld terugkomen van hetgeen we al zagen bij De Savornin Lohman en de beginperiode van de CHU. Eigenlijk willen deze partijprominenten helemaal geen campagne voeren of spreekbeurten houden om bijvoorbeeld gekozen te worden als volksvertegenwoordiger. Ze waren veel meer voorstander van de negentiende eeuwse vormen van politiek bedrijven met meer afstand tussen de kiezers en de gekozenen en een volksvertegenwoordiger die gekozen werd op basis van beginselen in plaats van op basis van verkiezingsbeloften.

Natuurlijk waren het slechts enkele leden die bovengenoemde brief ondertekend hadden, maar naar eigen zeggen spraken ze uit naam van een groot aantal leden. Volgens hen werd er meer geklaagd dan ter ore kwam aan de leiders van de partij en waren het vooral de 'meer intellectueelen en gestudeerden der partij' waaronder het meest geklaagd werd.¹⁰⁸ In deze brief deed deze groep een bijzonder appel op de partijcultuur, want ten diepste was het voornaamste punt van de brief dat ze het elitaire karakter van de partij een belangrijkere plaats wensten te geven. Over de motieven die ze hadden schreven ze tot slot:

¹⁰⁷ NA, archiefinv. 2.21.148, Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 164, Ingekomen brieven bij het hoofdbestuur der Christelijk Historische Unie.

¹⁰⁸ NA, archiefinv. 2.21.148, Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 164, Ingekomen brieven bij het hoofdbestuur der Christelijk Historische Unie.

Zij wenschen vóór alles trouw te blijven aan de oude, eerst door Groen geponeerde en daarna door den vorigen leider der partij verder ontwikkelde beginselen. Dit historische beginsel staat bij hen vooraan en gaat ten slotte boven het belang der partij als organisatie.¹⁰⁹

Trouw aan de beginselen stond voor de briefschrijvers dus bovenaan, zeiden ze, in navolging van Groen van Prinsterer en De Savornin Lohman. De partij als organisatie kwam op de tweede plaats; een idee dat karakteristiek was voor de Christelijk-Historische Unie. Dat deze vooraanstaande leden een brief met deze inhoud schreven, laat dus zien dat binnen de groep van partijprominenten niet iedereen stilzwijgend tevreden was met de uitgevoerde koers. Tegelijkertijd was dit conservatieve gedachtegoed – dat uit deze brief spreekt – niet de enige drijfveer voor deze partijprominenten. In feite lag aan deze brief ook nog iets heel anders te grondslag. Ze wilden ook zelf meer invloed uitoefenen binnen de CHU. Ze brachten dit op een beleefde manier met een nette brief, wat paste bij de omgangsvormen binnen de partij. Dit was echter de vorm die zo beleefd bleef, inhoudelijk was dit overduidelijk een aanval op de huidige partijleiding. In dit voorbeeld komt opnieuw duidelijk het karakter van de partijcultuur binnen de CHU naar voren. Men bleef in omgangsvormen beleefd tegenover elkaar, maar inhoudelijk waren er wel degelijk meningsverschillen, die hier ook naar voren gebracht werden.

3.3 Algemene Vergadering en zomerconferenties

Ieder jaar hield de CHU haar zogenaamde Algemene Vergadering, waar iedere lokale kiesvereniging één of meer afgevaardigden naar toe mocht sturen. Lokale afdelingen mochten voor de Algemene Vergadering moties indienen die vervolgens behandeld werden. Dit kon bijvoorbeeld gaan over een statutenwijziging of acties voor het hoofdbestuur of de Kamerfractie. Het aantal bezoekers nam in de loop der jaren flink toe, van 180 in 1918 naar 431 in 1922 en in 1926 zelfs een piek naar 702 bezoekers.¹¹⁰

Op deze Algemene Vergaderingen kwamen vaak alleen de actieve CHU-leden; degenen die ook lokale vergaderingen bezochten of in het bestuur van een lokale afdeling

¹⁰⁹ NA, archiefinv. 2.21.148, Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 164, Ingekomen brieven bij het hoofdbestuur der Christelijk Historische Unie.

¹¹⁰ NA, archiefinv. 2.19.046.01, CHU, inv. nr. 366, Jaarboekjes van de C.H.U., *Jaarboekje 1928*.

zitten hadden. In het jaarverslag over 1932 schreef bijvoorbeeld de lokale afdeling van Berkum dat de secretaris afgevaardigd werd naar de algemene Kamerkring, terwijl de voorzitter de Algemene Vergadering van de CHU zou bezoeken.¹¹¹ Door de toename van het aantal lokale afdelingen zijn de stijgende bezoekersaantallen niet erg verrassend te noemen.

Voor die Algemene Vergadering konden plaatselijke afdelingen vooraf moties of amendementen indienen, die op deze vergadering behandeld werden. Daarnaast werd er ook een rede uitgesproken door de voorzitter of een andere partijprominent van de Unie en was er ruimte voor debat. In de notulen van de Algemene Vergadering van 1918 stond echter:

De voorzitter dankt den Heer de Geer voor zijn helder en scherpzinnig betoog. Hij geeft daarna gelegenheid tot het stellen van vragen, maar sluit de afgevaardigden van kiesverenigingen, die nog niet hunne quota aan de partijkas betaalden, van deelneming aan die discussie uit.¹¹²

Deze maatregel werd vermoedelijk genomen, omdat er teveel kiesverenigingen waren die het financieel af lieten weten. Zoals al eerder naar voren kwam, was er binnen de CHU voortdurend geldgebrek en dit speelde ook bij de lokale afdelingen een grote rol. Als verderop in dit onderzoek de lokale partijcultuur onderwerp van onderzoek zal zijn, zal dit eveneens aan de orde komen.

Deze Algemene Vergaderingen waren echter niet alleen bedoeld om te luisteren naar redevoeringen van partijprominenten en te stemmen over moties of amendementen. Er was ook ruimte voor onderlinge ontmoeting, zoals in een krantenverslag uit 1915 stond: 'En zo gingen wij, na de gebruikelijke sluiting, huiswaarts, frisch en vol moed, hoopvol gestemd en dankbaar weer eens oude kennissen te hebben ontmoet, de vriendschapsband hechter te hebben bevestigd.'¹¹³ Algemene Vergaderingen waren dus niet alleen om praktische zaken te bespreken; ook de onderlinge ontmoetingen en het verstevigen van vriendschapsrelaties waren hierin belangrijk. Hieruit kunnen we afleiden dat veel partijleden elkaar reeds kenden,

¹¹¹ Historisch Centrum Overijssel, archiefinv. 1056, doos 1, Notulen CHU kiesvereniging Berkum, jaarverslag over het jaar 1932.

¹¹² NA, archiefinv. 2.21.268, Collectie 201 J.R. Snoeck Henkemans, inv. nr. 14, Christelijk-Historische Unie. Uittreksel uit de Notulen der Algemeene Vergadering van 3 mei 1918.

¹¹³ *Het Zoeklicht. Christelijk-Historisch Weekblad voor Rotterdam en Omstreken*, 2^e jaargang nr. 27, 3 juli 1915 (beschikbaar in het IISG).

hetzij van eerdere ontmoetingen op CHU-bijeenkomsten, hetzij via andere bestaande netwerken. De Algemene Vergaderingen van de Unie waren voor veel bezoekers dus niet alleen politieke samenkomsten, maar juist ook bijeenkomsten om contacten te onderhouden met mensen uit het persoonlijke netwerk.

Zomerconferenties

Eveneens belangrijk in het partijleven van de CHU waren de sinds 1922 georganiseerde zomerconferenties, meestal gehouden in Lunteren.¹¹⁴ In eerste instantie leek dit helemaal niet bij de CHU te passen, omdat de Unie toch bekend stond als een club meer welgestelde en elitaire mensen. Van te voren waren er dan ook twijfels geuit of dit wel succesvol zou worden, zo is te lezen in het verslag dat na de eerste zomerconferentie gepubliceerd werd.

Het was een waagstuk. Onze bestuurders en werkende leden behooren gemeenlijk niet tot de allerjongsten, die het kampeeren gewoon zijn – en dan drie dagen naar een kamp, zij het dan een kamp met geriefelijkheden – drie dagen geheel buiten, bij mogelijk guur of heel warm weer – en zoo veel personen, elkander nog onbekend – en daarbij bespreking van vijf vrij moeilijke onderwerpen – zou het wel gaan?¹¹⁵

Maar achteraf was er niets dan lof over deze conferentie, waar ongeveer honderd deelnemers aan meegedaan hadden, waaronder zo'n twintig vrouwen. In het verslag stond achteraf: 'Velen van hen kwamen Woensdagmiddag als vreemden voor elkander; maar allen scheidden wij Zaterdagochtend als oude vrienden.'¹¹⁶ Bij deze conferentie waren de onderlinge ontmoetingen dus erg belangrijk geweest, bezoekers hadden het gevoel dat ze elkaar al jarenlang kenden, terwijl ze pas net kennis hadden gemaakt. Het was dus niet zo dat alleen de altijd al actieve partijleden deze conferentie bezocht hadden, de zomerconferenties droegen er ook aan bij dat andere partijleden met elkaar in contact kwamen. Deze eerste conferentie was dus succesvol verlopen en direct werden er plannen

¹¹⁴ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 326.

¹¹⁵ NA, archiefinv. 2.19.046.01, CHU, inv. nr. 335, Brochures betreffende zomerconferenties, Christelijk-Historische Unie. De Eerste Zomer-Conferentie, 19-22 juli 1922.

¹¹⁶ NA, archiefinv. 2.19.046.01, CHU, inv. nr. 335, Brochures betreffende zomerconferenties, Christelijk-Historische Unie. De Eerste Zomer-Conferentie, 19-22 juli 1922.

gemaakt voor een tweede. De jaren daarna zouden de zomerconferenties uitgroeien tot een begrip en ieder jaar weer een succes blijken. Het doel van de zomerconferenties werd als volgt omschreven:

Het doel der samenkomst is niet alleen gelegenheid te geven tot een rustige bespreking van onderwerpen, die in het centrum der belangstelling staan, bezien van Christelijk-Historisch standpunt; maar ook, om de gelegenheid te bieden aan de leden onzer Vereenigingen en de afgevaardigden in de verschillende openbare Colleges, op vertrouwelijke wijze, met elkaar in aanraking te komen. De Conferentie heeft alzoo een tweeledig doel: verdieping van de kennis en versterking van den band in de Unie.¹¹⁷

Aan de ene kant dienden de conferenties dus een educatief doel, zo vonden er iedere dag een aantal lezingen plaats over tal van onderwerpen. Aan de andere kant was er in het programma ook ruimte ingeruimd voor godsdienstoefeningen en waren er pauzes en maaltijden om elkaar te ontmoeten. Deze ontmoetingen tussen partijfunctionarissen onderling en partijprominenten en gewone partijleden waren ook een belangrijk doel van de conferenties. Geen 'stijve, saaie werkconferenties, maar een open samenzijn, waarbij enkele vraagstukken van principiële en praktische betekenis aan de orde zouden worden gesteld, die dan later op de Kiesverenigingen zouden kunnen worden besproken.'¹¹⁸ De thema's die aan de orde kwamen, waren zeer uiteenlopend, zo waren er op de zomerconferentie van 1928 lezingen over 'vrijhandel en bescherming voor land- en tuinbouw', over 'de nationale beteekenis van de sociale verzekering' en 'het vraagstuk van de financieele verhouding tusschen rijk en gemeenten'.¹¹⁹ Zeer verschillende thema's dus, maar tegelijkertijd geen eenvoudige thema's. Het lijkt er dus op dat de zomerconferenties wel echt gericht waren op hoger opgeleide partijleden en niet op eenvoudige burgers; wat ook weer bevestigd werd in de namen en titels van de deelnemers zoals hierboven reeds genoemd.

¹¹⁷ NA, archiefinv. 2.21.268, Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 16, Achtste Christelijk-Historische Zomer-Conferentie te Lunteren op 2,3 en 4 juli 1931.

¹¹⁸ IISG, 50 jaar C.H.U. 1908-1958 Gedenkschrift gouden jubileum Christelijk-Historische Unie.

¹¹⁹ Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC), archiefnummer 368, Zesde Christelijk-Historische Zomer-Conferentie (...) op 25, 26, 27 en 28 juli 1928.

Uit bovenstaande informatie wordt duidelijk dat zowel de Algemene Vergadering als de zomerconferenties zeker niet alleen voor politieke doeleinden gebruikt werden. Voor veel bezoekers waren deze bijeenkomsten uitstekende gelegenheden om contacten te onderhouden met personen uit hun netwerk. Politieke activiteiten waren voor een deel van de bezoekers slechts een middel om contacten te onderhouden. Dit was juist bij de CHU niet verbazingwekkend, omdat persoonlijke netwerken hier belangrijker waren dan de formele partijorganisatie.

3.4 In het parlement

In de periode 1908 tot begin jaren twintig van de twintigste eeuw waren twee belangrijke personen in de Tweede Kamerfractie van de CHU De Savornin Lohman en De Geer. Ze verschilden vaak van mening over standpunten; met als gevolg dat zij ook vaak verschillend stemden. Maar dit werd niet als een probleem gezien. Over Lohman werd zelfs eens gezegd:

Zijn liefde voor het vrije onderzoek doet hem, men zou haast zeggen, met genoegen zien, dat de leden van zijn partij hun gang gaan. De heer Lohman ergerde zich daarover niet, ja men zou zeggen: hij vindt dit heel aardig. De heer De Geer, die de meeste neiging daartoe toont, is zijn ooilam.¹²⁰

Bovenstaand statement was een typisch voorbeeld van de partijcultuur binnen de Christelijk-Historische Unie. Lohman had er totaal geen bezwaar tegen dat andere partijleden anders stemden dan hij, dit was volkomen normaal. Hij hanteerde wel één belangrijke stelregel, namelijk dat standpunten niet tegen de beginselen van de Unie in mochten gaan. Los daarvan was afwijken van de fractie dus geen enkel probleem. De partijcultuur binnen de CHU kan dus getypeerd worden als antiautoritair. De fractievoorzitter of de partijleider had niet zozeer het laatste woord, maar Kamerleden bezaten veel autonomie.

De verhouding tussen de Tweede Kamerfractie en de Eerste Kamerfractie van de CHU in het interbellum was over het algemeen stroef. Na de verkiezingen van 1922 was er wat af en toe informeel overleg tussen de voorzitters van beide Kamerfracties. Er was voor het eerst een gezamenlijk overleg tussen beide fracties in juli 1922. Ruim een jaar later, in

¹²⁰ Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 178.

september en oktober 1923 zou dit ook nog tweemaal plaatsvinden, maar daar bleef het de jaren daarna bij. In deze periode liepen de meningen van de Eerste en Tweede Kamerfractie op een aantal belangrijke punten flink uiteen en dit kwam de onderlinge verhouding niet ten goede. Dit ging zelfs zo ver dat niet één van de christenhistorische Tweede Kamerleden het CHU-Eerste Kamerlid De Vos van Steenwijk feliciteerde met zijn benoeming tot voorzitter van de Eerste Kamer in 1929. Ook in de jaren dertig bleef er onvrede heersen over de verhoudingen tussen beide Kamerfracties. In 1933 hield het Eerste Kamerlid B.C. de Savornin Lohman in de Eerste Kamer een kritische bijdrage over het optreden van de Tweede Kamerfractie van de partij. Het hoofdbestuur van de CHU was op haar beurt weer niet blij met de kritiek van De Savornin Lohman en het gebrek aan contact tussen beide Kamerfracties.¹²¹ Aan de ene kant was deze situatie voor de CHU natuurlijk verre van ideaal om parlementair goed te kunnen functioneren. Aan de andere kant is dit ook wel weer tekenend voor de partijcultuur bij de Unie. De verhoudingen waren nu eenmaal slecht en die situatie werd min of meer geaccepteerd. Niemand was er echt blij mee, maar er werd weinig in het werk gesteld om de onderlinge verhoudingen te verbeteren.

Een belangrijk geschilpunt bij de scheiding tussen Kuyper en Lohman in 1894 was de verhouding tussen het kabinet en de Tweede Kamerfractie geweest. In 1901 had Lohman in de Tweede Kamer hierover nog eens gezegd:

Mijne vrienden en ik zullen dus onzen loyalen steun verleen en aan dit Kabinet; wij zullen staan tegenover elk ontwerp ten eerste als anti-revolutionair, doch tevens als vrij man. Aan niemand heb ik mijn vrijheid verpand en zal dit ook niet doen, want naar mijn meening kan alleen dan elk lid van de Volksvertegenwoordiging zijn plicht vervullen, wanneer hij tegenover elk ontwerp zich vrij beschouwt van elk kiezersverband, alleen onderworpen aan God en zijn rede.¹²²

Dit bleef ook in de jaren twintig en dertig zo binnen de C.H.-fractie. Het Tweede Kamerlid Tilanus stelde in zijn autobiografie dat de partij in 1929 nog steeds naar een dualistisch systeem streefde, waarbij kabinet en parlement ieder de eigen verantwoordelijkheden

¹²¹ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 345-348.

¹²² Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 145-146.

hadden. In de praktijk uitte dit zich in het feit dat de Tweede Kamerfractie van de CHU tijdens de kabinetsformatie in 1929 een brief stuurde aan Ruijs de Beerenbrouck, de formateur. Hierin schreef de fractie:

De volle verantwoordelijkheid voor het regeeringsprogram zal, naar het oordeel der Christelijk-Historische fractie, het te vormen Kabinet zelf moeten dragen. De wetsontwerpen en andere maatregelen, welke van dat program een uitvloeisel zijn, zullen hun kracht moeten vinden, niet in een vooraf gemaakte afspraak met de partijen waarop het Kabinet steunt, maar, voorzoover niet in eenheid van beginselen tusschen het Kabinet en die partijen, in de goede argumenten die daarvoor in het openbaar kunnen worden aangevoerd.¹²³

De fractie weigerde dus pertinent om vooraf mee te praten over een regeeringsprogramma, maar stelde zich tegelijkertijd ook constructief op door te schrijven dat ieder wetsontwerp op basis van argumenten gesteund dan wel niet gesteund zou gaan worden. Ook hierin is hetzelfde principe als De Savornin Lohman voorstond nog duidelijk aanwezig. Dit cultuurkenmerk van de CHU – van afstand tussen kabinet en fractie – bleef aanwezig, ook onder de nieuwe partijleiding na Lohman. De CHU deed bleef dus de min of meer conservatieve partij die bij voorkeur op een negentiende-eeuwse manier politiek wilde bedrijven met onafhankelijke Kamerleden. Tegelijkertijd waren de meningsverschillen tussen de Eerste en Tweede Kamerleden vooral een uiting van zelfingenomenheid bij de Kamerleden. Niemand wenste over zijn eigen schaduw heen te stappen en eventueel verstoorde persoonlijke verhoudingen aan de kant te schuiven. Omdat de partijleiding geen sterke positie bezat, werd er niet ingegrepen en kon deze situatie blijven bestaan. Dit betekent dat de partijcultuur ook zichtbaar was in de onderlinge verhoudingen tussen de Tweede en Eerste Kamerleden.

¹²³ Ibidem, 147-148.

3.5 Lokale partijcultuur

De totale omvang van de aanhang van de CHU verschilde erg per provincie, dit kwam goed tot uiting in de overzichten van de bezoekers die de Algemene Vergadering van de partij bezochten. In 1921 bezochten 308 leden deze Algemene Vergadering, hiervan kwamen er 115 uit Zuid-Holland, dat was dus ruim een derde deel. Ook de jaren hierna kwam ieder jaar ongeveer 35 procent van de bezoekers uit Zuid-Holland. De provincies Utrecht, Gelderland en Noord-Holland leverden relatief gezien ook flink wat bezoekers, maar provincies als Drenthe, Zeeland en Limburg waren zwaar ondervertegenwoordigd.¹²⁴ De aanhang en steun vanuit verschillende delen van het land verschilde dus flink per regio.

Ook bij de lokale afdelingen van de Christelijk-Historische Unie overheerste de gedachte dat vertegenwoordigers zoals raadsleden zoveel mogelijk vrijheid van handelen moesten ontvangen. In het weekblad *Koningin en Vaderland* stond bijvoorbeeld het volgende bericht van de kiesvereniging uit Apeldoorn.

Door de Chr. Hist. Kiesvereniging alhier is de volgende resolutie aangenomen:
De Christ. Hist. Kiesvereniging "Koningin en Vaderland", vergaderd op 1 Juli 1919 spreekt (...) als haar meening uit: Dat inzake de benoeming van Wethouders aan de Christ. Hist. Raadsleden volkomen vrijheid van handelen moet worden gelaten en hun in deze geen opdracht vanwege de kiesvereniging mag worden gegeven;¹²⁵

Deze fractie was bang dat raadsleden hun onafhankelijke positie zouden verliezen en bijvoorbeeld door de plaatselijke kiesvereniging gedwongen zouden worden op een bepaalde persoon te moeten stemmen als wethouder. Ook op lokaal niveau werd door de CHU dus zeer gehecht aan vrijheid van handelen voor de volksvertegenwoordigers; net als bij de parlamentsleden. Hierin is de partijcultuur van vrijheid en onafhankelijkheid die landelijk kenmerkend was voor de partij, ook lokaal zichtbaar.

Net als andere politieke partijen had de CHU door het hele land plaatselijke kiesverenigingen. Een voorbeeld van zo'n kiesvereniging was Berkum (bij Zwolle). Omdat van deze kiesvereniging het notulenboek uit de eerste periode na oprichting bewaard gebleven

¹²⁴ NA, archiefinv. 2.19.046.01, CHU, inv. nr. 366, Jaarboekjes van de C.H.U., Jaarboekje 1928.

¹²⁵ NA, archiefinv. 2.19.046.03, CHU Persorganisatie, inv. nr. 22, *Koningin en Vaderland*, 3 juli 1919.

is, is het mogelijk een goed beeld te schetsen hoe het er bij deze afdeling aan toe ging. In Berkum kwamen in 1919 vijf heren bij elkaar om een Christelijk-Historische kiesvereniging op te richten. Om bekendheid hieraan te geven werd besloten tweehonderd stuks propagandalectuur van de CHU te bestellen en te verspreiden; samen met een uitnodiging voor een eerste vergadering. Op deze eerste vergadering waren ongeveer veertig leden en enkele belangstellenden aanwezig. De jaren hierna organiseerde deze kiesvereniging elk jaar ongeveer één algemene ledenvergadering en een jaarvergadering. Daarnaast waren er meestal twee of drie bestuursvergaderingen per jaar. De eerste jaren nam het ledenaantal elk jaar flink toe en werden de vergaderingen over het algemeen goed bezocht, maar na een aantal jaar – vanaf ongeveer 1924 – begonnen beiden gestaag af te nemen.¹²⁶ In het jaarverslag van 1924 stond hierover:

Omreden er in 1924 geen verkiezingen plaats hadden, kenmerkte dit jaar zich door een rustige rust, waaraan wij mogelijk wel wat al te veel hebben toegegeven, zoodat nu met het oog op de aanstaande verkiezingen wel wat meer ijver aan den dag gelegd mag worden. We hopen dan ook dat alle leden daartoe zullen medewerken.¹²⁷

Het feit dat er geen verkiezingen plaats hadden in 1924 gebruikte het bestuur hier als excuus voor het rustige jaar dat achter hen lag. Soortgelijke opmerkingen kwamen de jaren erna echter ook regelmatig voor. Zo vond er in 1927 helemaal geen algemene ledenvergadering plaats en kwam het bestuur slechts tweemaal bijeen; terwijl er dat jaar wel provinciale staten- en gemeenteraadsverkiezingen plaatsvonden. Ook in 1930 en 1932 beschreef het jaarverslag nog eens expliciet dat de kiesvereniging een rustig jaar achter de rug had. En in 1928 werd er dan wel een ledenvergadering gehouden, maar deze werd slecht bezocht. Ook het aantal leden nam langzaam af, van 108 in 1922 tot 80 in 1932.¹²⁸

De algemene trend binnen deze kiesvereniging was dus dat de belangstelling en interesse voor vergaderingen en lidmaatschap in de loop der jaren afnam. En met één of twee ledenvergaderingen per jaar als hoogtepunt – volgens het jaarverslag – was het lastig

¹²⁶ HCO, archiefinv. 1056, doos 1, Notulen CHU kiesvereniging Berkum.

¹²⁷ HCO, archiefinv. 1056, doos 1, Notulen CHU kiesvereniging Berkum, jaarverslag 10 februari 1925.

¹²⁸ HCO, archiefinv. 1056, doos 1, Notulen CHU kiesvereniging Berkum.

te spreken van een actieve lokale kiesvereniging. Met het probleem van een lage opkomst, had niet alleen de kiesvereniging in Berkum te maken, ook andere lokale afdelingen van de CHU worstelden met dit probleem. Zo stond er op de uitnodiging voor een algemene vergadering in Zwijndrecht op de uitnodiging: 'Trouwe opkomst dringend verzocht. Zonder regelmatige ontmoeting op de vergaderingen verslapt de band, welke de leden samenbindt.'¹²⁹ Blijkbaar had ook de afdeling Zwijndrecht te kampen met lage bezoekersaantallen. En ook bij de lokale afdeling uit Delft liet de opkomst vaak te wensen over. Deze afdeling had rond de tweehonderd leden, maar bij vergaderingen waren meestal slechts vijftien tot dertig mensen aanwezig.¹³⁰

Het is lastig om een compleet beeld te krijgen van de plaatselijke kiesverenigingen van de CHU, omdat van slechts weinig kiesverenigingen zulke uitgebreide notulen beschikbaar zijn als van de afdeling in Berkum. Toch is het op basis van andere bronnen wel mogelijk een aantal algemene lijnen te trekken over rol van plaatselijke afdelingen van de CHU. Belangrijke bronnen hiervoor zijn onder andere verslagen van bijeenkomsten van deze kiesverenigingen die geplaatst werden in dagblad *De Nederlander*. Zo stond in deze krant op 2 januari 1919 een bericht dat in Exloo (in Noord-Drenthe) een Christelijk-Historische kiesvereniging was opgericht, waar in eerste instantie al 56 mensen lid van waren geworden. Daarnaast meldde dit artikel dat het Kamerkringbestuur bezig was om te proberen ook in omringende plaatsen plaatselijke kiesverenigingen op te richten.¹³¹ Verder stonden er in deze periode bijna elke dag wel verslagen in van vergaderingen die plaatselijke kiesverenigingen gehouden hadden. Bij die bijeenkomsten werd dan een spreker uitgenodigd die een rede hield, aansluitend was er dan de mogelijkheid om in debat te gaan met de spreker. Iemand als Tweede Kamerlid J.R. Snoeck Henkemans was een veelgeziene gast op zulke bijeenkomsten om een spreekbeurt te verzorgen.¹³²

Weinig debat

Wat opvalt in de verslagen van deze bijeenkomsten is dat er vaak gemeld werd dat er geen gebruik werd gemaakt van de mogelijkheid tot debat. Soms werden er bijvoorbeeld wel één

¹²⁹ NA, archiefinv. 2.21.268, Collectie 087 A.F. de Savornin Lohman, inv. nr. 14, Stukken betreffende vergaderingen van het hoofdbestuur van de CHU en van andere CHU-organen.

¹³⁰ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 182.

¹³¹ NA, archiefinv. 2.19.046.07, Christelijk-Historisch Dagblad "De Nederlander", inv. nr. 34, 2 januari 1919.

¹³² NA, archiefinv. 2.19.046.07, Christelijk-Historisch Dagblad "De Nederlander", inv. nr. 34, jaargang 1919.

of twee vragen gesteld, maar daar bleef het dan ook bij. Dit werd bijvoorbeeld geschreven over een bijeenkomst in 's Gravenzande, bij een bijeenkomst in Nijkerk in april 1919, bij een avond in Kruiningen, een lezing in Schoten en een avond in Smilde, waar alleen één vraag gesteld werd.¹³³ Over een bijeenkomst in Schoonhoven werd geschreven dat drie personen in debat kwamen, maar door de spreker afdoende beantwoord werden.¹³⁴ Het gebeurde dus wel sporadisch dat er een klein debat was, maar dan bleef het bij enkele personen die het woord voerden. De overgrote meerderheid van de bezoekers van deze bijeenkomsten luisterde – geïnteresseerd of minder geïnteresseerd – naar de rede van de spreker en voelde verder geen behoefte hier verder over in debat te gaan.

Dit zegt ook veel over de partijcultuur binnen de CHU. Er heerste binnen de Unie geen geest van strijd, opwinding of tenminste debat. Integendeel, er werd geluisterd naar de gedachten van een partijprominent over een bepaald thema en niemand had hier verder commentaar op of ging met de spreker in debat. Zoals de voorzitter van de kiesvereniging Varsseveld opmerkte na een vergadering: ‘dat het hier geen debattenavond geweest was, maar een gezellige, nuttige avond om elkander te onderrichten en te steunen’.¹³⁵ Men genoot ondertussen van een kopje chocolade, besprak alle agendapunten en de politieke activiteiten zaten er weer op.¹³⁶ Omdat hier ook expliciet gesproken werd over ‘gezelligheid’ en ‘een kopje chocolade’ kunnen we concluderen dat de onderlinge ontmoetingen ook belangrijk waren bij deze avonden. Dit is in overeenstemming met het belang van de informele sfeer en persoonlijke contacten en netwerken binnen de CHU, zoals reeds eerder duidelijk is geworden. Het draaide niet om scherpe debatten of verdediging van de politieke standpunten, maar juist om de onderlinge contacten. Deze partijculturele elementen zag men niet alleen bij de lokale kiesverenigingen, maar zelfs bij de plaatselijke jongerenafdelingen van de CHU. In 1933 werd in het persorgaan van de jongerengroepen het volgende beeld geschetst van de avonden die georganiseerd werden:

Nog al te veel heerscht onder ons de meening, dat de taak van onze groepen eigenlijk hierin bestaat, dat we op gezette tijden, b.v. eenmaal in de maand,

¹³³ NA, archiefinv. 2.19.046.07, Christelijk-Historisch Dagblad “De Nederlander”, inv. nr. 34, 6 januari 1919, 2 april 1919 & 9 april 1919.

¹³⁴ NA, archiefinv. 2.19.046.07, Christelijk-Historisch Dagblad “De Nederlander”, inv. nr. 34, 8 april 1919.

¹³⁵ *De Graafschap-Bode*, 28 juni 1929 in: De Jong, *Electoraal cultuur en politieke oriëntatie*, 214.

¹³⁶ HCO, archiefinv. 1056, doos 1, Notulen CHU kiesvereniging Berkum.

een spreker laten komen ten einde ons over het een of ander voor te lichten. Waarover wij voorgelicht worden interesseert ons doorgaans minder. Wij zijn al tevreden als er maar iemand spreekt.¹³⁷

De jongerenafdelingen organiseerden dus avonden waar een partijlid een redevoering kwam houden en er verder niets van de jeugd gevraagd werd dan luisteren. Ook bij de jongeren van de CHU werden dus geen bijzondere activiteiten georganiseerd als demonstraties, massameetings of andere bijzondere acties, maar rustige lezingen. Hieruit wordt zichtbaar dat de jeugd zich al aanpaste aan de heersende partijcultuur binnen de CHU. En hoe die avonden dan verliepen?

En wanneer de bewuste avond daar is, hooren wij het meer of minder interessante betoog van den spreker gelaten aan; er volgt een meer of minder levendige gedachtenwisseling, waarin alleen de vrijmoedigen onder ons, zich mengen en na afloop gaan wij voldaan huiswaarts in afwachting van hetgeen de volgende avond ons zal brengen.¹³⁸

Ook bij de jeugd heerste dus geen geest van strijd, passie of debat; maar was het vooral passiviteit die kenmerkend was. De jongeren roerden zich niet op heftige manieren, zoals bij andere partijen soms wel het geval was, maar gingen voldaan naar huis na een rustige avond met een lezing. Ook de jongerengroep van de CHU vertoonde dus kenmerken van een bezadigd karakter en weinig strijd. Dit wijst erop dat de jongeren van de CHU zich bewust waren dat machtsposities binnen de partij verdeeld werden onder personen die gezag hadden opgebouwd op basis van tradities, binnen het juiste netwerk. Om deze reden hoefden ambitieuze jongeren ook niet vooraan te staan met strijdlust, alles draaide om contacten binnen het juiste netwerk. Om deze contacten op te doen en te onderhouden waren de rustige avonden met spreekbeurten prima geschikt.

Bij verkiezingen verspreidde de afdeling in Berkum 'de noodige couranten, en propagandablaadjes' terwijl de leden eveneens een beginselprogramma van de CHU

¹³⁷ NA, archiefinv. 2.19.046.04, CHU Jongerenorganisatie, inv. nr. 40, Exemplaren van de tijdschriften Christelijk-Historischen Jongeren en De Jonge Nederlander, 8^e jaargang nr. 1, nov. 1933.

¹³⁸ NA, archiefinv. 2.19.046.04, CHU Jongerenorganisatie, inv. nr. 40, Exemplaren van de tijdschriften Christelijk-Historischen Jongeren en De Jonge Nederlander, 8^e jaargang nr. 1, nov. 1933.

ontvingen. Maar dit was tegelijkertijd dan ook de enige campagnevorm waarover gesproken werd.¹³⁹ Een aantal jaar later, in 1931 werd er voor het eerst ook gesproken over enkele aanplakbiljetten die verspreid waren, maar verder bleef de campagne beperkt tot het verspreiden van een verkiezingsnummer van het weekblad *Koningin en Vaderland* en enkele propagandablaadjes.¹⁴⁰ Binnen de CHU waren verkiezingscampagnes geen prioriteit en dit was dus niet alleen landelijk, maar ook plaatselijk. Lokale afdelingen waren dus qua karakter of cultuur niet erg afwijkend van de landelijke partijorganisatie.

In Breukelen werd al in 1911 een lokale afdeling van de CHU opgericht. Voortrekker in dit proces was de plaatselijk hervormd predikant, ds. C.J.H. Verwijs. Aanvankelijk bleef de afdeling echter klein, op de eerste jaarvergadering in 1912 waren slechts tien leden aanwezig. Acht jaar later – in 1920 – telde de kiesvereniging 39 leden; nog steeds niet erg veel.¹⁴¹ In de gemeente Zeist was nog eerder – namelijk al in 1905 – een Christelijk-Historische kiesvereniging opgericht. Na de oprichtingsvergadering in juni hield deze kiesvereniging een maand later een vergadering ‘ter bespreking van de gemeenteraadsverkiezingen’ in juli van dat jaar. De oprichting van deze kiesvereniging leidde er mede toe dat bij deze verkiezingen de eerste christelijk-historische afgevaardigde toetrad tot de gemeenteraad van Zeist.¹⁴² Het algemene beeld dat naar voren komt in al deze verschillende beschrijvingen van het functioneren van de plaatselijke kiesverenigingen is dat het er meestal rustig aan toe ging bij de CHU. Men kwam bijeen bij iemand thuis of in een zaaltje van bijvoorbeeld een kerk, men genoot van een kopje chocolade, luisterde naar een lezing en ging tevreden weer naar huis. Veel meer hoogtepunten kenden veel plaatselijke afdelingen niet, zo komt uit de verslagen naar voren.

De financiële situatie was vaak problematisch bij de lokale afdelingen. Toen de kiesvereniging in Breukelen in 1931 krap bij kas bleek te zitten, brachten om die reden twee bestuursleden een bezoek aan ‘de gezusters M. en B. Willink van Collen’ en ontvingen vervolgens honderd gulden.¹⁴³ Dit waren twee welgestelde dames uit de omgeving die bereid waren financieel bij te springen. De bestuursleden kenden deze dames waarschijnlijk

¹³⁹ HCO, archiefinv. 1056, doos 1, Notulen CHU kiesvereniging Berkum, jaarverslag over het jaar 1927.

¹⁴⁰ HCO, archiefinv. 1056, doos 1, Notulen CHU kiesvereniging Berkum, jaarverslag over het jaar 1931.

¹⁴¹ H. van Walderveen, ‘De Christelijke Historische Kiesvereniging te Breukelen van 1911 – 1940’, *Tijdschrift historische kring Breukelen* 11 (1996) 3, 145-152, aldaar 145-147.

¹⁴² L. Visser, ‘De gemeenteraad van Zeist’, *Seijst: bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Zeist* 19 (1989) 4, 93-98, aldaar 93-94.

¹⁴³ Van Walderveen, ‘De Christelijke Historische Kiesvereniging te Breukelen’, 150.

via hun informele netwerk en het wijst erop dat een zeker moreel plichtsbesef eraan bijdroeg dat deze dames de CHU ondersteunden. Deze dames ondersteunden namelijk ook andere – christelijke – instanties in het dorp.¹⁴⁴ De kiesvereniging uit Breukelen was niet de enige plaatselijke afdeling die voortdurend met tekorten kampte, hier hadden andere afdelingen ook mee te maken. In verkiezingsloze jaren viel het over het algemeen nog wel mee, maar ook al voerde de partij slechts zeer bescheiden campagne; verkiezingen kostten wel geld. Om de tekorten die hierdoor ontstonden op te vangen, waren de kiesverenigingen afhankelijk van vermogende sympathisanten van de partij.¹⁴⁵ Ook dit is een typisch kenmerk van de CHU; een klein aantal vermogende sympathisanten of leden vulden de financiële tekorten aan. Al eerder hebben we geconstateerd dat dit bij de landelijke Christelijk-Historische Unie zo ging en eveneens bij het dagblad *De Nederlander*, maar dit kwam dus zelfs ook voor bij lokale afdelingen. Hieruit blijkt dat ook plaatselijk de CHU geen massa-aanhang telde, maar dat slechts enkele partijleden de plaatselijke afdelingen in stand hielden.

¹⁴⁴ H.J. van Es, 'Tussen 's-Heerenwagenweg en Danne te Breukelen. Het huis Vecht en Dam na 1805', *Tijdschrift historische kring Breukelen* 11 (1996) 5, 258-271, aldaar 267.

¹⁴⁵ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 184.

4. Partijcultuur onder fractievoorzitter De Geer

In dit laatste hoofdstuk zal de periode 1933 tot 1939 centraal staan, het vervolg van de periode die in de voorgaande hoofdstukken aan de orde is geweest. De belangrijkste vragen van dit hoofdstuk zijn: Hoe werd de partijcultuur van de CHU – die in het voorgaande hoofdstuk uitgebreid geschetst is – zichtbaar in het functioneren van De Geer als partijleider en fractievoorzitter van de partij? En hoe was De Geer als het ware de belichaming van deze partijcultuur? Hierbij is een belangrijke vraag in hoeverre de partijcultuur invloed had op wie de macht in handen had binnen de partij. Daarnaast schetst dit hoofdstuk een praktijkvoorbeeld van de gevolgen die de partijcultuur van de CHU met zich meebracht. Het zal duidelijk worden dat De Geer gezien kan worden als een product van de partijcultuur en dat binnen de gegeven partijcultuur zijn positie zonder discussie vaststond.

4.1 De opvolger van Lohman

Na het vertrek van Lohman uit de Tweede Kamer in 1921 was De Geer min of meer automatisch het nieuwe boegbeeld van de partij. Dit was ook naar de wens van Lohman zelf, die benadrukt had:

Er zijn in ons midden meerderen waarvan hetzelfde niet kan worden gezegd, al heb ik ook van hen veel vriendelijke medewerking ondervonden; maar voor het voortleven van onze beginselen reken ik in zonderheid op u.¹⁴⁶

De Geer werd geboren in 1870; was van adellijke afkomst en droeg de titel ‘jonkheer’, maar deze zou hij weinig gebruiken. In het milieu waarin hij opgroeide speelde politiek een grote rol. In eerste instantie had De Geer veel sympathie voor Kuyper, maar dit veranderde rond 1894 met de kiesrecht kwestie. De Geer was het niet zozeer oneens met het standpunt van Kuyper tegenover deze kiesrechtuitbreiding, als wel met de manier waarop Kuyper zijn standpunt verdedigde en doordrukte.¹⁴⁷

In 1894 werd De Geer redacteur bij het dagblad *De Nederlander*, vervolgens deed hij in 1901 zijn eerste stappen in de actieve politiek doordat hij gekozen werd als

¹⁴⁶ Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 179.

¹⁴⁷ *Ibidem*, 22-23 & 55-56.

gemeenteraadslid van Rotterdam. Zes jaar later werd hij Tweede Kamerlid namens de CHU en daarmee was zijn entree binnen de landelijke politiek een feit.¹⁴⁸ Bij de verkiezingen van 1918 was Lohman nog steeds lijsttrekker en bezette De Geer de zesde plaats op de kieslijst, maar in die tijd was hij desondanks al uitgegroeid tot de tweede man van de partij, die door Lohman gezien werd als zijn opvolger en vertrouweling.¹⁴⁹ Toch toonde De Geer nooit de uitgesproken ambitie om partijleider te worden, zo was hij pas in 1933 voor het eerst lijsttrekker van de CHU bij verkiezingen. Deze verkiezingen verliepen voor de CHU niet succesvol, de partij verloor een zetel en zakte terug naar tien zetels. Volgens Snoeck Henckemans was het verlies van stemmen te wijten aan het gebrek aan organisatie binnen de partij. Een andere mogelijkheid was dat het verlies te maken had met het gebrek aan enthousiasme binnen de partij richting de kiezers voor deze verkiezingen. Zo was De Geer geen liefhebber van het geven van spreekbeurten op bijvoorbeeld verkiezingsbijeenkomsten en was er slecht weinig steun van (hervormde) predikanten geweest.¹⁵⁰

Opvallend genoeg was er dus vanaf het begin veel aan te merken op het functioneren van De Geer als partijleider en lijsttrekker, maar deze verkiezingsnederlaag had geen invloed op zijn positie. Als we kijken naar de partijcultuur van de CHU was dit geen verrassing. Er heerste geen strijdcultuur binnen de partij en het zat niet in haar karakter om leidinggevende personen direct aan te spreken bij problemen of negatieve resultaten. Veel partijprominenten kwamen uit de hoogste kringen van de samenleving en door de 'ons kent ons-cultuur' die onderling heerste, werden personen niet zomaar afgerekend op hun daden. Door de nadruk op beginselen in plaats van op een partijprogramma was het heel gemakkelijk om als persoon – in dit geval De Geer – geen persoonlijke verantwoordelijkheid voor bijvoorbeeld een slecht verkiezingsuitslag te nemen.

De Geer bedreef het liefst politiek op dezelfde manier als zijn voorganger De Savornin Lohman. Hij hield niet van politiek 'voor de tribune', maar meer van 'zakelijk en rustig overtuigen en overtuigd worden zonder de invloeden van pers en publiek'.¹⁵¹ Ook hierin was De Geer een persoon die naadloos paste binnen het conservatieve karakter dat heerste binnen de CHU. Dit conservatieve karakter kwam in de standpunten van de partij niet zozeer naar voren, maar wel in de partijcultuur. De invloed van de pers en het gewone volk werden

¹⁴⁸ Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 58, 71 & 88.

¹⁴⁹ Ibidem, 111.

¹⁵⁰ Ibidem, 258-259.

¹⁵¹ Te Velde, *Stijlen van leiderschap*, 122.

in deze denkwijze gezien als negatief, omdat dit de onafhankelijkheid van de politici zou schaden. Kijkend naar het ontstaan van de CHU, als tegenreactie op de nieuwe stijl van politiek bedrijven van Abraham Kuiper, is dit goed te verklaren. Politici van de CHU moesten zo onafhankelijk mogelijk zijn en dit was ook het standpunt van De Geer. Zoals hij later ook herinnerd werd door een CHU-lid die als jongeman rond 1933 naar een toespraak van De Geer ging:

Hij was niet de man die onmiddellijk de handen op elkaar kreeg. Maar wel de man die een uitermate degelijk en gedegen betoog leverde, met een duidelijke inhoud, over de financiën van het land. Dat was zijn sterke punt hoor, daar wist-ie alles van. De debaters van de ander partijen in de zaal kregen geen poot aan de grond. Alle gegevens had hij paraat.¹⁵²

Als De Geer een toespraak gaf, ging het hem volledig om de inhoud en niet om hemzelf als persoon. In een verkiezingscampagne personen in plaats van standpunten of beginselen voorop stellen, wees hij fundamenteel af; ook al kostte dit de CHU stemmen.¹⁵³ De Geer was dan ook niet geliefd bij het gewone volk. Bij de verkiezingen van 1937 verloor de CHU twee zetels en hoewel daar vanzelfsprekend vele verklaringen voor te vinden waren, speelde de geringe populariteit van De Geer zeker ook een rol.¹⁵⁴

Maar consequenties had dit dus niet, omdat dit binnen de CHU geen issue was. Er kwamen geen partijleden in opstand of een onderzoek door het partijbestuur of iets dergelijks. De Geer stond ook volledig in de lijn die de CHU al haar hele bestaan kenmerkte. Er werd geen nadruk gelegd op standpunten of op personen. Op verkiezingsaffiches stonden geen afbeeldingen van personen om aan te geven dat die niet van belang waren. Het draaide bij de CHU naar het voorbeeld van Groen van Prinsterer uit de negentiende eeuw nog steeds om haar beginselen.

Tegelijkertijd met de functie van fractievoorzitter kwam ook het voorzitterschap van de CHU beschikbaar én de post van hoofdredacteur van dagblad *De Nederlander*. De Geer werd voor beide posten gevraagd. Partijvoorzitter werd hij inderdaad, hoofdredacteur

¹⁵² Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 59.

¹⁵³ Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 273.

¹⁵⁴ Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 255-256.

gedeeltelijk; hij werd aangesteld als voorzitter van een commissie van hoofdredactie. Over de rol van De Geer als partijvoorzitter is weinig bronmateriaal bewaard gebleven, wel is duidelijk dat hij zonder enige kritiek leiding kon geven.¹⁵⁵

4.2 De Geer als fractievoorzitter

In vergelijking met zijn voorganger Schokking werkte De Geer zelfstandiger als fractievoorzitter. Een ander verschil was dat Schokking voortdurend trachtte om de fractie tot een gezamenlijk standpunt te brengen dat hij vervolgens naar voren bracht. De Geer was anders. Hij leidde de fractie meer op dezelfde manier als De Savornin Lohman dit gedaan had. De Geer trachtte voortdurend in de fractie aanhang en ruimte voor zijn eigen standpunten en visie te krijgen.¹⁵⁶ In de literatuur die over hem geschreven is, wordt De Geer doorgaans neergezet als een zeer bekwaam politicus, maar ook als een zelfstandig denker die veel zijn eigen weg ging zonder overleg met fractiegenoten, partijbestuurders of anderen. Hij stond bekend om zijn geslotenheid en afstandelijke houding.¹⁵⁷ Tilanus heeft over hem gezegd:

De Geer bleef altijd wat op een afstand, zelfs als je vertrouwd met hem heette (...). Deze karaktertrek heeft herhaaldelijk moeilijkheden met De Geer gegeven. Hij kon ineens beslissingen nemen, en daarna was het napraten.¹⁵⁸

De Geer was dus absoluut niet iemand van het overleggen. Tilanus zei hier later over: 'De Geer kon je met zijn mededelingen overrompelen' en dit ging dan over belangrijke zaken zoals de verdeling van ministersposten in een kabinet.¹⁵⁹ Zoals in het vorige hoofdstuk duidelijk is geworden, werden ministers door de CHU gewoonlijk via het persoonlijke netwerk van de partijleiding gevonden. Daarom kon De Geer dus zelf besluiten wie hij uit zijn persoonlijke netwerk geschikt achtte als minister. Voor belangrijke posities binnen de partij was bekwaamheid of ervaring dus van ondergeschikt belang. Het ging erom dat iemand in beeld was bij de partijleiding of de partijleider, dat hij in het juiste netwerk zat. Dit paste bij het informele karakter van de CHU.

¹⁵⁵ Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 262.

¹⁵⁶ Van Spanning, *De Christelijk-Historische Unie*, 235.

¹⁵⁷ Ibidem, 230.

¹⁵⁸ Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 128.

¹⁵⁹ Ibidem, 168.

Vernieuwend was De Geer niet in zijn partijvoorzitter- en fractievoorzitterschap, maar hij was wel een persoon die op een krachtige en eigengereide manier leiding gaf.¹⁶⁰ In de Tweede Kamer was De Geer een vurig verdediger van de grondwet en burgerrechten. Ministers werden door hem aangesproken als ze staatsrechtelijk onjuist dreigden te handelen.¹⁶¹ Al direct aan het begin van zijn fractievoorzitterschap kwam het eigengereide handelen van De Geer naar voren bij de formatie van het nieuwe kabinet. De Geer was van mening dat ARP-leider Colijn de meest aangewezen persoon was om een nieuw kabinet te gaan leiden. De persoon van Colijn was binnen de CHU-fractie echter omstreden, in het bijzonder de Kamerleden Snoeck Henkemans en Tilanus hadden hier hun bedenkingen bij. De Geer trok zich hier echter niets van aan en bleef bij zijn advies om Colijn aan te stellen als formateur. Hieruit wordt duidelijk dat De Geer de beslissingen nam, de andere Kamerleden konden weinig meer dan zich daarbij neerleggen. Het antiautoritaire karakter dat de CHU in de voorgaande jaren zo gekenmerkt had, was hier dus minder aanwezig. Gelijktijdig kon dit alleen maar omdat de partij zo was ingericht dat De Geer hier ook ruimte voor kreeg. De Geer was nu eenmaal een eigengereid persoon en doordat hij een groot gezag bezat binnen de partij, kon hij op zijn manier leidinggeven.

Ook bij het vervolg van de kabinetsformatie bleef de fractie van CHU kritisch en uitte ze flinke kritiek op het programma van Colijn. In een brief aan Colijn schreef De Geer echter: 'Onze fractie kan grotendeels met de aangekondigde maatregelen instemmen. Zij heeft dan ook goed vertrouwen dat zij in staat zal zijn het door Uwe Excellentie te vormen kabinet (...) krachtig te steunen.'¹⁶² Kortom, De Geer was veel positiever in zijn houding ten opzichte van het nieuwe kabinet dan de fractie, maar daar trok De Geer zich niets van aan. Ook hier was De Geer degene die de besluiten nam. Er was dus geen overlegcultuur of een meerderheid die besliste. Tegelijkertijd was er niemand die hiertegen echt in opstand kwam, zoals reeds eerder is geconstateerd kende de CHU geen strijdcultuur.

De Geer was iemand die naadloos paste binnen de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie. Hij was – evenals vele andere partijprominenten – van adellijke afkomst en hij was iemand die bij voorkeur op een negentiende-eeuwse manier politiek bedreef en

¹⁶⁰ Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 208-209.

¹⁶¹ *Ibidem*, 231-232.

¹⁶² Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 260-261.

leiding gaf, is reeds geconstateerd. Ook later tijdens zijn fractievoorzitterschap zijn hier voorbeelden van. Zo lag er in 1937 een voorstel in de Tweede Kamer om aan de Indische Volksraad het recht op interpellatie te schenken. De fractie van de CHU was hier tegen, maar De Geer was voor. Zijn collega Tilanus had een amendement hierover meeondertekend, maar De Geer liet enkele dagen later weten dat hij hem dat in hoge mate kwalijk nam en er door gegriefd was. Hij dreigde hierom zelfs zich niet meer verkiesbaar te stellen bij de verkiezingen van later dat jaar. Uiteindelijk kwam het zover niet, maar de uitkomst van dit meningsverschil was wel dat Tilanus zich onthield van stemming bij het bewuste amendement.¹⁶³

Ondertussen was het leiderschap van De Geer intern in de Tweede Kamerfractie onomstreden. Bij de verkiezingen van 1937 werd niet eens de vraag gesteld wie de lijst aan zou voeren; het was vanzelfsprekend dat De Geer dit zou zijn.¹⁶⁴ Die vanzelfsprekendheid was eveneens een zeer belangrijk kenmerk van de partijcultuur van de CHU. Het geeft namelijk iets weer van de informele sfeer die er heerste bij de CHU. Zaken werden niet formeel geregeld via allerlei procedures, maar gingen veel meer informeel en werden intern gezien als vanzelfsprekend. Dat niemand een probleem maakte van het leiderschap van De Geer laat ook zien dat posities binnen de partij vaststonden. Gezag werd langzaam opgebouwd door middel van contacten in de juiste netwerken en dit groeide door de jaren heen. De Geer bezat eveneens gezag op basis van de traditie, het paste niet binnen de traditie van de CHU om te proberen dit gezag te ondermijnen.

In de Tweede Kamer bleef De Geer zich over het algemeen gouvernementeel opstellen; zelfs in 1939 toen Colijn een minderheidskabinet wilde gaan leiden, maar hij door een motie van afkeuring min of meer gedwongen werd binnen een week het ontslag van zijn kabinet aan te bieden. De Geer verklaarde naar aanleiding van deze situatie echter: 'Wij zijn van nature gouvernementeel en zullen nooit uit een "parti pris" een minister op andere dan zakelijke gronden bestrijden.'¹⁶⁵ Dus ook al was dit nieuwe kabinet van Colijn omstreden, De Geer bleef erbij dat de CHU ieder kabinet alleen op haar daden zou afrekenen. Ook hierin paste De Geer goed in de partijcultuur die de CHU gedurende haar hele bestaan gekoesterd had. De Unie beoordeelde wetsvoorstellen in vrijheid op basis van rationele argumenten en

¹⁶³ Puchinger, *Tilanus vertelde mij zijn leven*, 163-164.

¹⁶⁴ Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 253.

¹⁶⁵ Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 295.

deed dat niet op andere gronden. Zoals Lohman in conflict met Kuyper gestreden had voor de vrijheid van handelen door ieder parlements lid, zo wenste ook De Geer zich niet vooraf te binden bij stemmingen in de Tweede Kamer.

Op deze manier paste De Geer in dezelfde cultuur als Lohman en zijn vroegste voorganger Groen van Prinsterer. De Geer was eigenlijk een twintigste-eeuwse politicus die bij voorkeur op een negentiende-eeuwse manier politiek bedreef. Dit begon al bij zijn adellijke afkomst en het politieke milieu waarin hij opgroeide en het bleef zichtbaar gedurende zijn lange politieke carrière. Door het informele karakter van de partijorganisatie was De Geer in staat zonder noemenswaardige tegenstand de partij te leiden op de manier die hij juist achtte.

Conclusie

Hoe wordt politiek door de achterban beleefd? Deze vraag heeft alles te maken met het begrip partijcultuur. Partijcultuur is de verzameling van de oriëntaties, vormen en stijlen binnen een partij die ook wel mentaliteitshistorische factoren genoemd worden. Het onderzoek naar partijcultuur biedt nieuwe aanvullingen in het wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van de CHU. Hieruit is namelijk gebleken dat de breuk tussen Kuyper en De Savornin Lohman in 1894 alles te maken had met een verschil in visie over het functioneren van een politieke partij. Kuyper ontwikkelde een moderne visie op politieke partijen, waarbij de leider een grote plaats innam en waarbij de partij een strakke organisatiegraad kende. Lohman daarentegen stond dicht bij het gedachtegoed van Groen van Prinsterer met de nadruk op de onafhankelijke positie van een Kamerlid en veel minder nadruk op de partij als organisatie.

Dit gedachtegoed zou gedurende de twintigste eeuw zichtbaar blijven binnen de CHU; zo was het binnen de Tweede Kamerfractie volkomen normaal om verschillend te stemmen bij een wetsvoorstel, zonder dat dit problemen opleverde. Hierin zien we dat dit element van de partijcultuur binnen de CHU rechtstreeks terug te voeren was op het gedachtegoed van Groen van Prinsterer in de negentiende eeuw. Al bij haar oprichting was de Christelijk-Historische Unie een politieke partij met een eigen kenmerkende partijcultuur. Dit kwam allereerst al terug in de naamgeving van de partij; er werd bewust gekozen de nieuwe partij de naam 'Unie' te geven, omdat partijleden het niet met alle standpunten van de CHU eens hoefden te zijn. Er werd gezocht naar dat wat verbond in plaats van dat wat verdeelde. Dit laatste bleef kenmerkend voor het functioneren van de CHU in het Nederlands partijbestel. Onderlinge verschillen werden niet geproblematiseerd, maar eenvoudigweg geaccepteerd en deels ook genegeerd.

Verkiezingscampagnes waren bij de CHU summier van aard en ook hierin week de partijcultuur van de CHU af van die van andere partijen. Bij de CHU waren geen massabijeenkomsten, demonstraties of grootschalige propaganda-acties. Er werd een verkiezingsnummer van *De Nederlander* verspreid en er kwam wellicht een spreker bij een lokale afdeling langs, maar daar bleef het bij. De CHU was hierin enigszins elitair, maar ook

conservatief. De partij ontving veel steun van personen uit de hogere kringen in de samenleving en deed weinig moeite om bijvoorbeeld arbeiders te trekken. Ze vertrouwde erop dat haar achterban op basis van beginselen de keuze voor de CHU zou blijven maken. Dit elitaire karakter werd ook zichtbaar in het financiële beleid van de Unie. Vooral lokale afdelingen hadden voortdurend te kampen met geldgebrek en deze tekorten moesten aangevuld worden door enkele vermogende partijleden en sympathisanten. Opvallend genoeg gebeurde dat vervolgens ook; de gaten in de begroting werden toch weer opgevuld. Ook bij dagblad *De Nederlander* was voortdurend geld tekort. Toch kon de krant blijven bestaan, dankzij giften van een beperkte, maar wel vermogende achterban. Juist dit was typerend voor de CHU, ook in vergelijking met andere politieke partijen. Er was een kleine, maar vermogende achterban die de partij draaiend hield. Zo waren er opvallend veel personen met adellijke titels als 'jonkheer' of 'baron' of mensen met universitaire titels te vinden in de achterban van de partij. Een CHU-lid omschreef het karakter van de achterban van de CHU achteraf op de volgende manier:

Ik vond de opstelling van de CHU menselijker, vriendelijker, meer de dialoog dan de strijd. CHU'ers probeerden elkaar niet in de eerste plaats vliegen af te vangen. Dat viel me destijds al meteen op, in 1929, toen ik lid werd.¹⁶⁶

Binnen de CHU heerste zodoende geen cultuur van conflict of strijd, maar van vriendelijkheid en harmonie. De CHU kende geen strakke partijorganisatie, maar ook geen strakke partijleiding. Dit was een helder ideaal in de geest van Groen van Prinsterer en De Savornin Lohman, maar kende ook nadelen. Dit kwam bijvoorbeeld naar voren bij de aanstelling van ministers waarbij achteraf bleek dat de benoemde persoon toch niet christelijk-historisch bleek te zijn.¹⁶⁷ Vanzelfsprekend was dit een grote fout, maar er was niemand die hier echt op aangesproken werd. Het ontbreken van een strakke partijorganisatie kwam ook naar voren in de onderlinge verhoudingen tussen de Eerste en Tweede Kamerfracties van de CHU. Deze liepen namelijk niet erg soepel, maar dit sudderde jaren door, zonder dat er iets aan veranderde. Een strakke partijleiding had op al deze punten zeker ingegrepen, maar niet bij de CHU.

¹⁶⁶ Ten Hooven en De Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie*, 61.

¹⁶⁷ Van der Kaaij, *Een eenzame staatsman*, 259-260.

De partijcultuur in de geest van Groen en Lohman was niet alleen landelijk zichtbaar, maar ook plaatselijk. Ook bij lokale CHU-afdelingen werd gehecht aan vrijheid en onafhankelijkheid. En bovendien waren plaatselijke afdelingen vaak net zo terughoudend in het campagnevoeren voor verkiezingen als de landelijke partij. Veel lokale kiesverenigingen van de CHU waren slechts beperkt actief. Eén of twee vergaderingen per jaar, daarmee hielden de activiteiten wel op. Erg opwindend waren die vergaderingen over het algemeen niet, er was vaak een partijprominent die een rede hield en na de beantwoording van enkele of zelfs helemaal geen vragen werd de avond weer afgesloten. En dan hadden veel afdelingen ook nog eens te maken met lage bezoekersaantallen op deze avonden, kortom er was een zeer beperkt actief partijleven. Er heerste geen debatcultuur binnen de CHU en al zeker geen strijdcultuur. Doordat de kiesverenigingen zo weinig actief waren, was er ook geen sprake van een uitgebreid partijleven. Een enkeling was actief, bezocht bijvoorbeeld de jaarlijkse zomerconferentie, bezocht spreekbeurten bij lokale afdelingen of had zitting in het bestuur van een lokale kiesvereniging. Maar dit was een beperkte groep, vaak de elite, die zich niet bezig hield met populariteit, maar met beginselen. Een belangrijke verklaring hiervoor was dat veel partijleden elkaar via andere netwerken al goed kenden. De partijorganisatie van de CHU was feitelijk niet meer dan een voortdurende poging om de partij een onderdeel van deze netwerken te laten zijn. Belangrijke posities binnen de partij, zoals ministersposten, bleken vooral beschikbaar te zijn voor personen die zich in het juiste netwerk bevonden. Bij verkiezingen werd in de 'eigen kring' gezocht naar geschikte kandidaten, dit laat zien dat er een grote 'ons kent ons-cultuur' heerste binnen de CHU. Iedereen die zich in het juiste netwerk bevond, kon gevraagd worden voor een functie binnen de partij. Op deze manier kon het dus zelfs gebeuren dat iemand die achteraf niet eens CHU-lid of sympathisant was, toch door De Geer gevraagd werd als minister.¹⁶⁸ Zo bleek de partijcultuur ook de inbedding te zijn voor de verdeling van de machtsposities binnen de CHU. De partij kon blijven bestaan vanwege de uitgebreide persoonlijke netwerken van de belangrijke partijleden.

Dit onderzoek naar de partijcultuur van de CHU heeft op deze manier duidelijk gemaakt dat partijcultuur niet zomaar een interessant fenomeen is, maar van cruciaal belang binnen politieke partijen. Een relevante vraag voor verder wetenschappelijk onderzoek zou

¹⁶⁸ Ibidem.

daarom zijn in hoeverre ook bij andere politieke partijen de partijcultuur invloed had op de machtsposities binnen de partij. Was de gevonden situatie bij de CHU uniek voor deze partij of is partijcultuur bij meer politieke partijen een fundament voor de verdeling van machtsposities?

In de persoon van De Geer vielen bovengenoemde punten van de partijcultuur van de CHU samen. Hij was van adellijke afkomst en was een bekwaam politicus, maar tegelijkertijd zelfstandig en afstandelijk. Bij het nemen van beslissingen pleegde hij over het algemeen geen overleg met fractiegenoten, bestuurders of andere partijprominenten, maar handelde naar eigen goeddunken. De Geer paste dus precies in het partijculturele profiel van de CHU. De partijcultuur was de infrastructuur waarin De Geer als leider gekozen werd en waarin hij zijn gezag verkregen had. De conservatieve cultuur die karakteristiek was voor de CHU zorgde ervoor dat De Geer zijn machtspositie binnen de partij niet kwijtraakte.

Echt populair werd De Geer echter niet, zeker niet bij het gewone volk, maar dat was geen bezwaar binnen de CHU. Populariteit was wel het laatste waar de partij zich mee bezig leek te houden, alleen al de aversie die bestond tegen het houden van verkiezingsbijeenkomsten is daar een voorbeeld van. De Geer was door De Savornin Lohman al min of meer aangewezen als zijn opvolger en daarom werd hij het ook. Niemand trok dit vervolgens in twijfel of begon na een paar jaar over een mogelijke leiderschapswissel, dit was gewoonweg geen reële mogelijkheid.¹⁶⁹

De partijculturele benadering van dit onderzoek bevestigt dus de onomstredenheid van de persoon en positie van De Geer voor de Tweede Wereldoorlog. De Geer stond in de traditie van Groen van Prinsterer en De Savornin Lohman en hij paste naadloos in dit profiel. Op deze manier was hij de verpersoonlijking van het partijculturele ideaal van de CHU en is duidelijk geworden hoe groot de invloed van de partijcultuur was op het functioneren van politieke partijen in het algemeen en de CHU in het bijzonder. Daarbij gaat het dus niet alleen om onschuldige uitingen als partijsymbolen of retoriek, maar ook over fundamentele kwesties als machtsposities binnen een partij. Belangrijk genoeg om ook in de toekomst onderwerp te zijn van het wetenschappelijk onderzoek naar politieke partijen.

¹⁶⁹ Van Osch, *Jonkheer D.J. de Geer*, 253.

Bibliografie

Primaire bronnen

Nationaal Archief (NA)

- Archiefinventaris 2.19.046.01 (CHU)
- Archiefinventaris 2.19.046.03 (CHU Persorganisatie)
- Archiefinventaris 2.19.046.04 (CHU Jongerenorganisatie)
- Archiefinventaris 2.19.046.07 (CHU / *De Nederlander*)
- Archiefinventaris 2.21.148 (A.F. de Savornin Lohman)
- Archiefinventaris 2.21.268 (Snoeck Henkemans)

Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands Protestantisme (1800-heden) (HDC)

- Archiefnummer 368

Historisch Centrum Overijssel (HCO)

- Archiefnummer 1056

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG)

Secundaire literatuur

Aerts, R. e.a., *Land van kleine gebaren. Een politieke geschiedenis van Nederland 1780-1990* (Nijmegen 2001).

Colijn, H. en G.M. den Hartogh (red.), *Schrift en historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij. 1878 -1928. In opdracht van de Dr.A.Kuyper-Stichting* (Kampen 1928).

Deursen, A.Th. van, e.a., *Overheid en publiek belang: Jhr. mr. A.F. de Savornin Lohman, Christelijk-Historische Unie en reformatorische politiek* (Nunspeet 1994).

Dulst, A.J. van (red.), *Herinneringen aan de Unie waarin we ons thuis voelden. Christelijk-Historische Karakteristieken* (Den Haag 1980).

Es, H.J. van, 'Tussen 's-Heerenwagenweg en Danne te Breukelen. Het huis Vecht en Dam na 1805', *Tijdschrift historische kring Breukelen* 11 (1996) 5, 258-271.

Geer, D.J. de, *Herinneringen* (Den Haag 1959).

Hooven, M. ten en R. de Jong, *Geschiedenis van de Christelijk-Historische Unie 1908-1980* (Amsterdam 2008).

Jonge, A.A. de, 'Geschiedschrijving over de Nederlandse politieke partijen', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 91 (1976) 94-105.

Jong, R. de, *Electoral cultuur en politieke oriëntatie. Verkiezingen in Gelderland 1888-1940* (Hilversum 2005).

Kaaij, M. van der, *Een eenzame staatsman: Dirk de Geer (1870-1960)* (Hilversum 2012).

Koole, R.A., 'Interne partijdemocratie en representatie', in: *Jaarboek 2000 DNPP* (Groningen 2001) 41-59.

Kuiper, R., *Tot een voorbeeld zult gij blijven. Mr. G. Groen van Prinsterer (1801-1876)* (Amsterdam 2001).

Lipschits, I., *Ontstaansgeschiedenis van de Nederlandse politieke partijen. De protestants-christelijke stroming tot 1940* (Deventer 1977).

Luykx, P. en H. Righart (red.), *Van de pastorie naar het torentje. Een eeuw confessionele politiek* (Den Haag 1991).

Osch, H. van, *Jonkheer D.J. de Geer. De teloorgang van een minister-president* (Amsterdam 2007).

Puchinger, G., *Tilanus vertelde mij zijn leven* (Kampen 1966).

Rooy, P. de, *Ons stipje op de wereldkaart. De politieke cultuur van modern Nederland* (Amsterdam 2014).

Rooy, P. de, *Republiek van rivaliteiten. Nederland sinds 1813* (Amsterdam 2007).

Savornin Lohman, A.F. de, *Bijdragen tot de geschiedenis der Christelijk-Historische Unie* (Den Haag z.j.) 2 dln.

Spanning, H. van, *De Christelijk-Historische Unie (1908-1980) Enige hoofdlijnen uit haar geschiedenis* (Leiden 1988).

Velde, H. te, 'Het wij-gevoel van een morele gemeenschap. Een politiek-culturele benadering van partijgeschiedenis' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2004* (Groningen 2005) 106-123.

Velde, H. te, 'Politieke cultuur, verenigingen en sociabiliteit' *De negentiende eeuw* 28 (2004) 3, 193-205.

Velde, H. te, *Stijlen van leiderschap. Persoon en politiek van Thorbecke tot Den Uyl* (Amsterdam 2002).

Velde, H. te, 'De spiegel van de negentiende eeuw: Partij, representatie en geschiedenis', *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2000* (Groningen 2001) 19-40.

Veldhuizen, A. van, *De Partij. Over het politieke leven in de vroege S.D.A.P.* (Amsterdam 2015).

Visser, L., 'De gemeenteraad van Zeist', *Seijst: bulletin ter bevordering van de kennis van de geschiedenis van Zeist* 19 (1989) 4, 93-98.

Vliet, W.G.F. van, *Groen van Prinsterers historische benadering van de politiek* (Hilversum 2008).

Voerman, G., 'Een Unie, niet een partij: Over de partijcultuur van de Christelijk-Historische Unie' in: G. Voerman (red.), *Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005* (Groningen 2006) 206-218.

Voerman, G., 'Partijcultuur in Nederland. Naar nieuwe invalshoeken in de studie van de politieke partij' in: G. Voerman en D.J. Wolfram (red.), *Kossmann Instituut. Benaderingen van de geschiedenis van politiek* (Groningen 2006) 43-49.

Vossen, K., *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940* (Amsterdam 2003).

Walderveen, H. van, 'De Christelijke Historische Kiesvereniging te Breukelen van 1911 – 1940', *Tijdschrift historische kring Breukelen* 11 (1996) 3, 145-152.

Website

Archieven.nl, '2.19.046.01 Inventaris van het archief van de Christelijk-Historische Unie (CHU), 1942-1980 (Nationaal Archief)' (versie 17 mei 2013),
<http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=210&miadt=22&micode=2.19.046.01&miview=inv2#inv3t2> (9 mei 2016).

Dankwoord

Met het afronden van deze scriptie komt er een einde aan een intensieve periode. Niet alleen is deze scriptie de afronding van dit studiejaar, het markeert ook het einde van mijn studententijd. Het afgelopen jaar, waarin ik gestudeerd heb aan de Universiteit Utrecht, bleek een intensieve, maar ook mooie tijd te zijn. Mijn overstap van Leiden naar Utrecht is een keus geweest waar ik zeker geen spijt van heb.

In dit nawoord zou ik graag van de gelegenheid gebruik maken een aantal personen die de afgelopen periode een belangrijke rol hebben gespeeld speciaal te bedanken. Ik denk daarbij allereerst aan mijn begeleider van de Universiteit Utrecht, dr. Adriaan van Veldhuizen. Alle feedback, commentaar, tips en support hebben me geweldig goed geholpen in het schrijven van deze scriptie. Heel veel dank voor alle steun! Daarnaast denk ik direct aan mijn groepsgenoten, Bouke, Gerwin, Joram en Tomas. Vier talentvolle medestudenten die me eveneens voortdurend opscherpten en van nieuwe inspiratie voorzagen in het schrijven, ook jullie veel dank!

Verder wil ik natuurlijk al mijn huisgenoten op 'De Wittenberg' in Zeist noemen en uiteraard mijn familie, die voortdurend informeerden hoe het met de studie en mijn scriptie ging en veel morele steun hebben verleend. Tot slot wil ik mijn (oud-)huisgenoten Daniëlle, Ingrid en Myrthe heel hartelijk bedanken voor hun kritische reacties op de eerste versie van deze scriptie. Jullie hebben me behoed voor veel onnodige fouten, bedankt! Vanzelfsprekend ben ik als enige verantwoordelijk voor het uiteindelijke eindproduct.

Samenvatting

Groen van Prinsterer was één van de eerste politici die een nauwer contact zocht met zijn kiezers. Hij pleitte voor het oprichten van partijen die de verschillende beginselen uit de samenleving in het parlement moesten vertegenwoordigen. Het oprichten van een landelijke politieke partij was in zijn ogen echter een brug te ver. Pas in 1879 richtte Abraham Kuyper de eerste politieke partij op, de Anti-Revolutionaire Partij. Door een verschil van inzicht tussen Kuyper en De Savornin Lohman over de rol en organisatievorm van politieke partijen kwam er een breuk binnen de ARP die uiteindelijk leidde tot de oprichting van de Christelijk-Historische Unie (CHU).

Politieke partijen kunnen op vele manieren bestudeerd worden. De partijculturele benadering geeft aandacht aan de sfeer, de onderlinge verhoudingen binnen de partij en bijvoorbeeld mobilisatievormen. Tegelijkertijd is de partijcultuur ook de infrastructuur die macht mogelijk maakt. De partijcultuur binnen de CHU week af van andere politieke partijen op verschillende punten. Zo deed de partij weinig aan verkiezingscampagnes, bezaten Kamerleden veel autonomie en was vooral het informele netwerk van partijprominenten belangrijk in de verdeling van machtsposities binnen de partij. Ook lokaal waren onderlinge ontmoetingen belangrijker dan scherpe debatten of grote verkiezingscampagnes.

De Geer was de verpersoonlijking van deze partijcultuur. Hij werd in 1933 partijleider van de CHU en hoewel er vraagtekens te zetten waren bij zijn manier van leidinggeven, was zijn positie onomstreden. De Geer bezat op basis van traditie een groot gezag en niemand kwam hiertegen in opstand. Door deze culturele elementen binnen de partijorganisatie kon De Geer op een autonome en conservatieve manier leidinggeven aan de CHU.